

BERECZ ÁGNES

Egyházi gyűjteményeink – alapkövek vagy kövületek?

A történelmi egyházak kivétel nélkül rendelkeznek legalább egy, de jellemzően több rangos kulturális intézménnyel. Tipikusan könyvtárakkal, amelyekhez – szervesen vagy önállóan – levéltárak és múzeumok is kapcsolódnak. Az egyházi gyűjtemények már önmagukban is a történelmi múlt és a kulturális örökség megjelenítői; igen gyakran emblematikusan határozzák meg egy-egy város vagy a gyűjteményt befogadó tágabb intézmény köztudatban élő képét – gondoljunk például Pannonhalma vagy Debrecen könyvtárait. (Nem véletlen, hogy ezek mára a tömegturizmus kihagyhatatlan célpontjaivá váltak.)

A sugalmazott üzenet azonban kissé poros. Ki vitatná, hogy az egyházi intézmények szinte felbecsülhetetlen értékű egyetemes és nemzeti kulturális kincset őriznek és tesznek hozzáférhetővé? Ki cáfolná, hogy ezek az intézmények jellemzően több száz éves folyamatosságot tudnak felmutatni, és mindenkor a művelődés célját szolgálták? Nem, ezek közhelyszámba menő tények. A baj ott kezdődik, amikor a következő kérdés hangzik el: *és kit érdekel ma mindez?*

Alig van jele, hogy a fenntartó egyházak – önkritikusan: mi magunk – hajlandóak lennének szembenézni ezzel a kellemetlen jelenséggel. Rossz reflexek élnek bennünk: ha szóhoz jutunk, kifogyhatatlanok vagyunk intézményeink ritkaságainak előszámlálásából, ellenszélben kiküzdött eredményeink felmutatásából, nehézségeink hosszú sorának pontokba szedéséből. Igen, kimerítően be tudjuk mutatni magunkat – de kit érdekel mindez? Kikért vagyunk? Hogyan felelünk a mai kihívásokra?

Áttekinthető és belső konszenzuson nyugvó koncepció kell tehát, amely választ adna, hogy hol van a helye és a szerepe gyűjteményeinknek egyházainkon belül és a szakmán belül. Ebben a tárgyban megkerülhetetlen G. Szabó Botond úttörő tanulmánya¹ – ez az írás már genesisében is törekedett arra, hogy közös gondolkodás mentén tegyen megállapításokat. Jelen írásom ugyanezt a témát kísérli meg tovább tágítani. Egyházi gyűjteményeink helyzete nem választható el a felbolydult értékviszonyok közepette egyre jobban elbizonytalanodó társadalmi közegtől, sem a válságos korszakot megélő kulturális intézményrendszerrel.

A kultúra gettósodása a média által uralt világban

Közkeletűen a kultúra gettósodásaként értelmezzük azt a folyamatot, amelynek során az értékörző-teremtő küldetést felvállaló kulturális események és termékek (legyen szó zenei vagy színházi produkcióról, szépirodalmi kötettről, folyóiratról vagy múzeumi kiállításról) *fokozatosan kiszorulnak a médiából*. Ez nem azt jelenti, mintha valamiféle bojkott sújtaná a kulturális élet híreit és eseményeit; jellemzőbben úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a köztudatban való megjelenés ingerküszöbét már nem képes áttörni egy egyszerű híradás. Ami azt illeti, egy terjedelmesebb interjú vagy elemző kritika sem – marketing kell, professzionális módon felépített promóciós kampány (ezzel él egyre több kiadó és múzeum); ha minderre nincs mód, ugyanezt a szerepet betöltheti a botrány is. Működik. Így értesültünk valamennyien az országos felzúdulást keltő, súlyos szakmai kérdéseket felvető kőszegi kiállítás ügyéről – miközben valószínűleg számos más kiállítás nyílt ugyanabban az időben, amelyről viszont nem tudunk.

Az egyre általánosabbá váló felfogás szerint ami a médiában nem jelenik meg, az nincs is (vagy nincs jelentősége). A hagyományos értelmiségi reakció erre a bosszús vállrándítás – kár érveket fecsérelni nyilvánvaló ostobaságokra; a tömegigényre méretezett média nem igazán alkalmas értékközvetítésre. Tapasztalhatjuk azonban, hogy a speciális csatornák – szaklapok, sokáig jól működő, bevált háttérintézmények – fenntartása és működtetése egyre nehezebb; és ugyancsak egyre nehezebben talál egymásra alkotás és közönség.

A kultúra gettósodásának másik megragadható tünete, hogy az *érték* irrevelánssá vált mind a siker, mind a profit, mind a szóban forgó mű befogadása szempontjából. A helyzet ugyanis az, hogy egy originális, magas színvonalon kivitelezett, intellektuális és esztétikai értéket hordozó mű éppen lehet sikeres – és nemcsak egy szűk, értő közegben –, lehet, bármily meglepő, rentábilis a profit szempontjából; és lehet, mérhető formában is lehet számottevő recepciója. *De nem feltétlenül*. Sokkal valószínűbb, hogy az ilyen mű létrejöttéhez szükséges tehetség, idő, szakmai hozzáértés és munkatársi gárda, valamint a kikerülhetetlen anyagi befektetés nem lesz arányban a megtérüléssel.

Törvényszerű tehát, hogy a kultúra területén kialakult az iparszerű, piaci tömegtermelés, amely régóta nem csupán a mozikról, a televízióról és a képregényekről szól – tudomásul kell vennünk, hogy mára a kultúra valamennyi intézményét a fogyasztás határozza meg. Erről szól a színházak műsorrendje, a kiállítások és a hangversenyek szervezése, a tévécsatornák műsorstruktúrája, a kávézó műfajával elegyedő plazakönyvesboltok térhódítása (amelyekben riasztó mértékben csökkennek az igényes szépirodalom és a komolyabb szakirodalom kötetei)². Igaz, ugyanott kényelmesen kávézhatunk és internetezhetünk, miközben ugyanezt esetleg nem tehetjük meg egy patinás könyvtárunkban. Vagy ki ne élte volna át azt az élményt, amikor fáradtságos utánajárással, szájról szájra szálló információk alapján végül eldugott, szűk boltocskákban lelte fel az őt érdeklő szaktudomány újonnan kiadott műveinek legszélesebb skáláját? Vagy amikor holmi pinceszobában hallunk olyan élményt jelentő zenét/színházi produkciót, amelyet hiába keresnénk a régi híres előadóhelyeken? (Ha mégis garantált lenne a

minőség, a belépőjegy árát úgysem tudjuk kifizetni.) Ha művészfilmre vágyunk, kopott harisnyamoziban kötünk ki; ha közösségi jellegű, de mégis meghitt és autentikus kulturális programra, akkor jobb, ha messze elkerüljük a nagy reklámmal támogatott fesztiválokat. Hovatovább katakomba-keresztények módjára kell eljárunk, ha nem kérünk a tömegfogyasztásra szánt termékekből. (A piac figyel a renitensekre – kapható egyedi, minőségi termék is; természetesen ez az elképzelhető legdrágább fényűzés.)

De nem a piac működésének törvényszerű következményein kell boronganunk – ez szigorú logikát követ, nincs benne semmi rendkívüli –, több okunk van a riadalomra amiatt, hogy elválni látszanak egymástól a kulturális élet fontosnak minősíthető eseményei, történései és az intézményi háttér. Ez rossz az érintett intézményeknek, amelyek újabban létalapjuk bizonyításával és anyagi források felkutatásával vannak elfoglalva, ahelyett, hogy természetes otthont és közeget teremtenének a kulturális élet eseményeinek; és rossz természetesen minden alkotónak és befogadónak is (akik már nem tudják, hogy mikor, hová, miért fordulhatnak).

Ebben a meglehetősen kíméletlenné vált közegben az állami dotáció örökké szűkös forrása az egyetlen olyan lehetőség, amely mentőövet biztosít a piactól független értékteremtő (és értékőrző) kezdeményezéseknek, intézményeknek. Ám ez valóban csak mentőöv – a pusztulástól megment, de a tengert nem úszhatjuk át vele. Az állami dotáció, akár pályázati úton, akár normatív módon biztosított, sohasem elegendő. Ezért vált a pályázatkészítés, a lobbizás és hasonló technikák alkalmazása az intézményvezetők fő tevékenységévé, amivel talán egyet is lehetne érteni, ha a pályázati lehetőségek nem lennének ugyancsak erősen behatároltak, és ha a lobbizás végső soron nem egymás kárára történne.

...és az információs társadalom

A divatos szóösszetétel eleinte a számítástechnikai eszközökhöz való mind általánosabb hozzáférést és az általuk közvetített felhasználható tartalmat jelentette (megelőlegezve az új technika társadalomformáló hatását); de csakhamar árnyalni kellett a kifejezést, amely a gyakori használat során kezdett kiüresedni. A számítástechnikai eszközök léte és azok használata ma már magától értetődő – még akkor is, ha éppen Magyarország maradt le ezen a téren –; egyre fontosabbá válik viszont, hogy pontosan miféle tartalmakat és a mindennapi gyakorlatban is alkalmazott kommunikációs lehetőségeket integrál. Úgy tűnik, kissé elhamarkodott volt viharos gyorsaságú társadalmi átrendeződések reményét fűzni a világhálóhoz – ez nem egészen alaptalan feltételezés, de a változás egészen bizonyosan lassabb lesz.

A világháló egyik fontos lehetősége, hogy minimális feltételekkel elvileg bármely lokális esemény (információ, audiovizuális élmény) megosztható a net sokmillió felhasználói közösségével; azaz bárki és bármi lehet középpont, nem számít többé sem a földrajzi, sem a társadalmi perifériális helyzet. Ez technikailag igaz, gyakorlatilag azonban még a háló megszállottjai is egy kiválasztott, feltérképezett szegmens keretén

belül maradnak – leszámítva a célzott keresőkérdéseket. (Ezt a jelenséget nyugodtan behelyettesíthetjük az egyéni olvasói ízlés és szokás analógiájával – egy könyvmoly sem képes mindent elolvasni.) Másrészt sajnos az látszik beigazolódni, hogy általában éppen a leghátrányosabb földrajzi és társadalmi helyzetű rétegek jutnak a legkevésbé a szükséges eszközökhöz. A kivételek viszont igazolják az új technika nagyon is kézzelfogható potenciális hatásait: az egyik kisvárosunkban található piciny, de különleges tojásmúzeum olyan vonzó honlapot készített (természetesen megfelelő marketinggel támogatva), hogy egy időben nemcsak a legnagyobb múzeumainkat körözte le vele, de rövid időn belül kimutatható volt az érdeklődő külföldi turisták tömeges megjelenése is. Ez a találmira kiragadott példa egyúttal illusztrálja, hogy a szellemi többletérték mindenképpen elengedhetetlen a sikerhez – egy halom bármily szépen patkolt tojás önmagában még kevés.

A háló hőskorának résztvevői számára szomorú fejlemény, hogy a web (is) egyre nagyobb mértékben kommercializálódik, holott kezdetben egyetemi közösségek kommunikációs eszköze volt, és fejlesztői elsősorban a *tudás* terjesztését tartották szem előtt. Ezt a folyamatot nem befolyásolhatjuk – tudomásul kell vennünk, hogy a háló demokratizálódásának ez volt az ára: még a nonprofit portálok fejlesztéséhez és karbantartásához is pénz kell; hát még a profitérdekeltekéhez – és nyilvánvaló, hogy ahol a piac érvényesülni tud, ott terjeszkedik is. Lassan ott tartunk, hogy csak a kereskedelmi vonatkozású (legfeljebb még a közhasznú) honlapokból juthatunk friss és érvényes információhoz; minden más esetben ki vagyunk téve annak, hogy ellenőrizetlen forrásból merítünk. A korábbi, paradicsomi kommunikációs aktivitás is változott: ma már titkoljuk privát e-mail címünket (ellenkező esetben küszködhetünk napi száz kéretlen reklámküldeménnyel); megtorpanunk, ha az információhoz jutás feltétele egy személyi kérdőív kitöltése; tetemes időt és költséget fordítunk a biztonsági védelemre. Ha pedig értékes, tudományos tartalomra van szükségünk, akkor ezt on-line szolgáltatás-ként ugyanúgy meg kell fizetnünk, mintha papírformátumban kapnánk.

Megkerülhetetlen szembenéznünk azzal, hogy az informatika éppen a dokumentációs profilú intézményeket, azaz a könyvtárakat és a levéltárakat hozhatta volna helyzetbe. Ha belegondolunk, a digitalizáció és a tartalmi feltárás egyéb elektronikus lehetőségei (adatbázisok) nagy távlatokat nyithatnának ezen intézmények számára – bizonyos esetekben akár számottevő anyagi alapot is (térítéses szolgáltatások). A feltételes módból sejthető, hogy valami baj történt. Igen: néhány nagy könyvtár, egyetemi központot és szakkönyvtárat leszámítva még most is, másfél évtizeddel az informatika berobbanása után, alig-alig történik valami. A cédulakatalógusok ugyan átadják helyüket a bibliográfiai adatbázisoknak; de még nem minden könyvtár állománya kérdezhető le az interneten; és ami hozzáférhető, az korántsem a teljes feltárt állomány – a katalógusok visszamenőleges adatbevitelét még sokáig el fog tartani. Pedig ez csupán az első lépés – a mai olvasók nem elégednek meg azzal, hogy valami valahol megvan: a teljes szövegű szolgáltatások iránt növekszik az igény. És mit tapasztalunk, ha körültekintünk? Azt, hogy néhány vadonatúj alapítású intézmény és vállalkozás igyekszik hihetetlen intenzitással és érzékenységgel elébe menni ezeknek az igényeknek; mi-

közben az írott tudás hagyományos tárházai, a könyvtárak többsége tehetetlenül szemléli a gyorsan változó világot és hősies elszántsággal küzd a leszakadás ellen – miután nem rendelkeznek sem anyagi forrásokkal, sem megfelelő szakemberekkel.³

Úgy tűnik, hogy az informatikai fejlődés nagy vesztesei éppen a könyvtárak és a levéltárak, legalábbis ami az elszalasztott lehetőségeket illeti. Ez azért különösen irritáló, mert a könyvtár és a levéltár a tudás, a koncentrált információ alapvető bázisa. Elvileg ezekben az intézményekben dolgoznak a legjobb tájékoztató szakemberek (és tudjuk, hogy manapság a gyors és releváns információ aranyat ér). Bizony, a fenntartók felelőssége, hogy idejekorán nem figyeltek fel erre. A hátrány talán nem behozhatatlan, ám felmérések igazolják, hogy ha az emberek valamilyen kérdésben tájékozódni kívánnak, már nem az az első gondolatuk, hogy könyvtári szolgáltatást vegyenek igénybe.

A kulturális intézményrendszer

Ritkán gondoljuk végig, hogy szinte öröktől fogva létezettnek hitt kulturális intézményeink – a nemzeti könyvtárak és múzeumok, az impozáns archívumok, színházaink és operaházaink – történeti szempontból egytől egyig új keletű intézmények. Valamennyit az európai későbarokk, még jellemzőbben a felvilágosodás áramlata hívta életre. Létük alapja az a szilárd hit, hogy a szellemi értékek – az emberi tudás és teremtő-képesség tárgyiasult bizonyítékai – egyrészt garantált védelemre jogosultak, másrészt biztosítani kell minél szélesebb körű hozzáférhetőségüket, ami végső soron a további értékképződés feltétele. A kiindulópontnál nem volt kétséges tehát, hogy a kultúra valamennyi aspektusa (a könyvekben objektívalódó tudás, a műtárgyakban testet öltő művészet, a zene és a színház élménye, a kutatás alapjául szolgáló dokumentumok) értéket képviselnek. A felvilágosodás korában egyértelműen kimondatott, hogy ezeket az értékeket intézményszerűen szükséges gyűjteni, védeni és szolgáltatni. Korábban erre legfeljebb kuriózumszámba menő uralkodói kísérletek történtek, de csak a modern államberendezkedés tette lehetővé az intézményesülés tartós anyagi alapjait. Így aztán a 18. században kezdődött és a 19. században teljesedett ki az a folyamat, ami a tudományos akadémiák és a nemzeti kulturális intézmények elterjedéséhez és magas társadalmi presztízséhez vezetett.

Korunkban ezen intézmények alapja rendült meg. A társadalmi csoportok erőteljesen szegmentálódnak; az értékítéletek relativizálódnak, érvénytelenné válnak. A klaszszikus intézmények még a régi keretekben, a megörökölt feltételrendszerben működnek – egyre diszfunkcionálisabban és egyre bizonytalanabb anyagi feltételekkel. Presztízsük csökken, és egyre nagyobb erőfeszítéseket tesznek létük értelmének és hasznának bizonyítására (korábban erre semmi szükség sem volt, legfeljebb egy-egy nagyobb beruházás kívánt bővebb indoklást). A munkatársak társadalmi elismertsége alakult át a legdrámaibb módon: régen a képzett muzeológus, a könyvtáros vagy a levéltáros vitathatatlanul az értelmiségi elitezhez tartozott – ma inkább a szerencsétlen bolond, élheteretlen flótás, különc figura szerepét tölti be.⁴

A válságot az érintett intézmények érzékelik, és különböző megoldási kísérleteket tesznek. Az elmozdulás iránya alapvetően kétféle: vagy restriktív, vagy expanzív jellegű. Az első esetben az intézmény felülvizsgálja működését (gyűjtőkörét, szolgáltatásait, munkatársai teljesítményét, a költségigényeket), majd erőteljes leépítést hajt végre: kisebb területre húzódik vissza; a gyűjtőkört szűkíti; a szolgáltatásokból csak a feltétlenül szükségeseket tartja meg; a személyi állományt csökkenti – mindezt az olcsóbb, és így könnyebben fenntartható működés jegyében. (Köreinkhez a legközelebb eső példa erre a német evangélikus egyház több kulturális intézményének sorsa.) És az eredmény? – Az eredmény az, hogy be kellett látni: a sorvadás megállíthatatlan. A kisebb helyre még kevesebben térnek be, a szerény színvonalú szolgáltatásokat egyre kevésbé igénylik, a stagnáló állomány nem vonz érdeklődőket.

Expanzív kitérésre inkább csak a világ gazdagabb térségeiben, ott is a legígéretesebb objektumok táján (mondjuk ki: tipikusan az Egyesült Államokban) történik kísérlet. A kiindulópont ugyanaz, mint fent; de ebben az esetben erőteljes beruházás veszi kezdetét: az intézmény új, hatalmas, impozáns elhelyezést kap; a szolgáltatások köre az elképzelhető legszélesebbre bővül; az alapintézményt koszorúba foglalja a sok konferencia- és időszaki kiállítóterem, kávézó, étterem, szakkönyvesbolt, ajándékbolt – esetleg műtárgymásolatok boltja –, reprográfiai egység, és amire csak gondolni lehet. A döntés a *mindent vagy semmit* elvén kockáztat: a végeredmény óriási siker vagy teljes kudarc. És valóban így történik? Az élet, mint rendesen, itt sem hozza a papírformát: igen is meg nem is. A látogatottság fellendül, ám ez többségében „átfutó” turistacsoportokat jelent csupán; a kereskedelmi holdudvar viszont szépen profitál a kulturális háttérből. Jellegzetes európai példa: a Louvre körül újabban létesült gigantikus föld alatti birodalom.

Ezek után következtethetünk arra, hogy a kulturális intézmények legjellemzőbb kitérés kísérlete a kétféle modell valamiféle elegye lesz: leépítés (finomabban: racionalizálás) és vonzóbb szolgáltatások felkínálása. A leépítés érinti a gyűjtőkört (ezt szűkítik, specializálják), a helyiségigényt (gazdaságos raktári rendszerek, energiatakarékos nyilvános terek), az alkalmazottak létszámát; a bővítés pedig a látogatók kényelmét szolgálja (új szolgáltatások és járulékos étkezési, vásárlási lehetőségek kínálata). Nagyon jellemző példa a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár módszere: a kerületi fiókok száma lecsökkent, de a megmaradókat felújítják és korszerűsítik; a központi könyvtár pedig lenyűgöző élményt nyújt a betérőknek. Múzeumaink ugyancsak ebben az irányban alakulnak át; az újonnan létesülő kulturális központok eleve így építkeznek. De mi van régi, patinás intézményeink – most már leszűkítve témánkat: az egyházi könyvtárak – háza táján?

Az egyházi kulturális intézmények

Az egyházi kulturális intézményrendszer nem a felvilágosodás idején jött létre – ellenkezőleg, a legrégebbi európai könyvtárak Nagy Károly koráig eredeztetik múltjukat. Nem túlzott az az állítás, hogy az egyházi szerepvállalás mentette át az antikvitás szel-

lemi örökségét az újkorba; de arról már kevesebb szó esik, hogy ez bizony egyfajta kényszerűség volt, és nem következett szervesen az egyházi struktúrából. Mindenesetre a kolostori könyvtárak valóban a tudás (az írott kultúra) centrumaivá váltak; és az egyetemek megjelenéséig vetélytárs nélkül töltötték be kultúráközvetítő szerepüket.

Az egyetemi, majd később az uralkodói (még később: nemesi, humanista és polgári) könyvtártípusok kialakulása véget vetett az egyházi könyvtárak kizárólagos szerepének. A könyvnyomtatás hihetetlenül felgyorsította azt a folyamatot, amit a legtöbbször talán a tudás demokratizálódásának nevezhetünk (az írástudás és a sokszorosított irodalom egyre szélesebb körben való elterjedése). A reformált egyházak szintén létrehozták a maguk könyvtári hálózatát, elsősorban az oktatási intézmények, a kollégiumok köré szervezve azokat. Ugyanakkor megindult és mindmáig tart a különböző gyűjtemények specializálódása is (szakkönyvtárak).

Megfigyelhetjük azonban, hogy ezek a változások úgy mentek végbe, hogy a már létrejött típusok mindvégig megmaradtak, csupán újabbak társultak az előzőekhez. Az egyetemi könyvtárak nem törölték el a kolostori könyvtárakat; a humanista könyvtárak nem váltották fel a nemesi gyűjteményeket; a protestáns könyvtárak mellett tovább fejlődtek a katolikus könyvtárak; a népkönyvtárak mellett a szakkönyvtárak rendszere is felépült, és így tovább.

A változó időben az egyházi könyvtárak meglehetősen konstans módon az oktatás és az értékörzés feladatát látták el. A történelmi előzményekből következően számottevő mennyiségű kulturális műkincs (könyvritkaság) halmozódott fel bennük, s ez a tény a tudományos kutatás bázisintézményeivé tette őket. Még a szocializmus évtizedeiben sem volt kérdéses – már ahol sikerült átvészelné az államosítás hullámát –, hogy az egyházi könyvtárak komoly műemléki és kutatási értéket képviselnek.

Ma azonban sorra kérdőjeleződnek meg az evidenciának hitt tételek is. Az egyházi kultúra múltját és értékeit természetesen társadalmi megbecsülés övezi; de a gondozás, feltárás és hozzáférhetővé tétel feladatát senki sem vállalhatja át tőlünk. Az egyházi struktúra felől tekintve viszont belátható: a könyvtárak, levéltárak és múzeumok nem *seu ipso* egyházi intézmények; a hitélethez, az egyházszerkezethez és az egyházi feladatkörökhöz igencsak áttételesen kapcsolódnak. Az egyházi gyűjteményekben dolgozó szakemberek rendre a ténnyel konfrontálódnak, hogy ez a terület nem szerepel a tervezett egyházi fejlesztések prioritásai között.

A könyvtárakról általában, az egyházi intézményekről pedig különösen az a kép rögzült a köztudatban, hogy ezek csendes, nyugalmas helyek, ahol békésen szunnyadnak a múlt írott és tárgyi emlékei. A barokk műemlékkönyvtárak lenyűgöző látványt nyújtanak a körbefutó polcsorokkal meg a sok jó illatú régi fóliánszal; ezt minden vendégnek be is mutatják. – A bemutató alkalmával általában szóba kerül, hogy elődeink milyen nagy anyagi terheket vállaltak egy-egy könyvtár fejlesztése érdekében; hogy olykor életüket kockáztatták tűzvész alkalmával a könyvek mentésében. Ismerünk kalandos történeteket fontos munkák áldozatos megszerzéséről; nagy értékű adományokról és legendás könyvtárosokról, levéltárosokról.

Ezek a történetek azonban legalább százévesek. Úgy tűnik, a nem is olyan távoli múltban még a tudás, a gondolatok áramoltatásának eszközét látták a könyvekben

(ezért hoztak áldozatokat a könyvtárak fejlesztéséért); mára viszont mintha múzeumi látványosság, illetve oktatási segédeszköz vált volna belőlük.

A szakma oldaláról tekintve az egyházi könyvtárak szintén vákuumhelyzetbe kerültek: az állami könyvtári rendszerhez csak periférikusan illeszkednek. Ez természetesen nem diszkrimináció, csupán a *nem állami* státus következménye. Nem beszélve arról, hogy egyházi könyvtár, mint típus, nincs is – egyházi fenntartásban levő könyvtárak vannak, amelyek rendkívül változatos típusokat vonultatnak fel. A nyilvánosság ma már alapvető kritérium, rendkívül kevés zárt könyvtárat ismerünk. Szerepüket tekintve vannak felsőoktatási funkciókat ellátó egyházi könyvtárak; másoknak inkább szakkönyvtári szerepe van; ismét mások egyházi iskolai könyvtárak; és jellemző az a helyzet is, amikor mindezek a szerepek keverednek. Van, ahol komoly műemlékegyüttest őriznek, van, ahol kizárólag modern szakirodalom található. Van, ahol egyedülálló teológiaifolyóirat-állomány van vagy más kiemelkedő értékű különgyűjtemény. Néhány helyen élenjáró az informatikai ellátottság (ami egyidejűleg feltételez jó szakembert, hálózatot, gépeket és programokat); néhány helyre ez távolról sem igaz. Van, ahol a könyvtárhasználat mértéke szerény, és van, ahol igen jelentős a napi forgalom.

Így aztán az egyházi könyvtárak – pragmatikus módon – történeti múltjuk, helyi adottságaik, hagyományaik és kialakult gyakorlatuk alapján töltik be feladatukat. Látványos, minőségi váltást eredményező fejlesztésben nem részesültek, pusztán a meglévő keretek között dolgozhatnak.

Álom az egyházi kulturális központokról

Az álom abban a realitásban gyökerezik, hogy az egyházi könyvtárak birtokában hihetetlen értékű kincs van: egyrészt az ismert műemlékállományok, másrészt a könyvtárak nem muzeális jellegű szellemi potenciálja (teológiai szakirodalom, folyóiratok stb.) – ez mind már meglévő érték, alaptőke. Emellett vannak szakmai és kutatói kapcsolatrendszerek. Vannak önálló kutatási programok; saját fejlesztésű adatbázisok, kiadványok. Az alkalmazottak között több kitűnő szakember dolgozik.

Ezekkel az értékekkel ténylegesen rendelkezve bünt követnénk el, ha nem hoznánk ki az egyházi könyvtárakból mindazt, ami potenciálisan bennük rejlik. És nem rejlik bennük kevesebb, mint a lehetőség arra, hogy agora legyen, műhely, sajátos kulturális központ.

Elsősorban a létező, de fragmentálódott szellemi erőket kellene vonzanunk, helyet adva a diszkusszióknak, munkakonferenciáknak és a kutatásoknak. Megnyerhetnénk ehhez a működő egyetemi, akadémiai kutatócsoportokat is. Saját kutatási programjainkat értelemszerűen az adott muzeális állományegységekre kell alapozni, tekintetbe véve a digitalizáció, az internetes tartalomszolgáltatás kívánalmait is. De a kaput szélesre kell tárni. A tudományos fórumok, emlékülések, időszaki kiállítások, esetleg koncertek sűrű sorozata teremtheti meg azt a hírnevet, ami egy idő után még előbbre lendítheti a folyamatot. Ilyen értelemben egy viruló egyházi kulturális intézmény lehet a misszió eszköze; és így kapcsolódhat az egyházi munkaterületekhez.

Az álom valóra váltásának feltétele egy jól működő könyvtár, amely nem küzd szakemberhiánnyal, méltatlan elhelyezéssel, napi működési gondokkal. Feltétel a munkatársak aktív szervezőkészsége, és nem utolsósorban a protestáns értelmiség aktív részvétele a szellemi otthonteremtés munkájában.

És természetesen az is feltétel, hogy közösségeinknek igénye legyen egy ilyen központra. Hajdan a kollégiumok, az egyházi központok elengedhetetlen segédeszköze volt a jól működő könyvtár és levéltár. Mára sok minden megváltozott a világban – ám ezek az intézmények továbbra is megkerülhetetlenek, ha minőségi szellemi munkáról van szó.

... ha minden marad a régiben,

azaz érdemi változás nem történik – akkor az egyházi könyvtárak csendesen tovább működnek, ahogy tudnak. De jó, ha tudjuk: ami nem növekszik, az csökken. Egyre nagyobb lesz a szakadék szolgáltatásaink és a más hasonló intézmények szolgáltatásai között, és egyre kevésbé tudunk majd megfelelni az újabb kihívásoknak. Az emberek lassan más helyekre szoknak át, hozzánk csak azok jönnek, akiknek ez feltétlenül szükséges.

Nyilvánvaló, hogy a kulturális intézményrendszer általános válsága és sok baja közepette az egyházi gyűjtemények legfeljebb még egy speciális alesetet képeznek – én azonban úgy gondolom, hogy a protestáns szellemiségű kulturális intézményeknek fokozottan figyelniük kellene alapértékeikre és korunk kívánalmaira. Nem engedhetjük meg azt, hogy könyvtáraink múzeumokká, relikviákká váljanak (nota bene: manapság a múzeumok is egyre határozottabban szakítanak a tárlók között áhítatosan sétáló látogatók eszményével); de az sem üdvös cél, hogy néhány „mandarin” kedvéért tartsunk fenn intézményeket. Az egyházi könyvtárak mindig is az egyházi, egyházközeli értelmiség bázisául szolgáltak; és ma, amikor az értelmiség teljes köre sok tekintetben perifériára szorul, ezek az intézmények biztosíthatnák a műhelymunka hátterét.

Számunkra, akik egyházi gyűjteményekben dolgozunk, meglehetősen egyértelmű a válasz, hogy hol lenne a helyünk a világban – nyilvánvaló, hogy *a sajátos szellemiérték-közvetítés centrumaiként kellene szolgálnunk a kornak megfelelő eszközökkel és színvonalon.*

Jegyzetek

- ¹ G. Szabó Botond: *A magyarországi egyházi könyvtárak helyzete, céljai és jövőképe*. In: *Egyházi Könyvtárak Egyesülése Névtár*, 2002. 25–39. o.; Könyvtári Figyelő. 2002. 48. évf. 1–2. sz.; www.ki.oszk.hu/kf/2002/1_2/gaborj.html
- ² Idézet egy könyvekkel ékesített kávézó bemutatásából: „A benti díszlet eleme egy könyvespolc, rajta szép kötésű sorozatokkal. Ettől mindjárt olyan kultúraérzetünk támad.” (Csordás Lajos: *Kávésok az Andrássy úton száz éve és ma. Népszabadság*, 2003. augusztus 7.) – a könyv tehát díszletként szolgál egyfajta látszat biztosítása érdekében.
- ³ Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy vannak kivételek – van, ahol kezdettől fogva támogatták az elektronikus szolgáltatások biztosítását. Az Informatikai és Hírközlési Minisztérium újabban pályázatsorozatot indított a helyzet radikális megváltoztatása érdekében – de még időre van szükség ahhoz, hogy ennek eredményei igazán érzékelhetőek legyenek.
- ⁴ Gondoljunk a közelmúlt csokoládéreklámjára, amelynek kerettörténetében a bulin ismerkedni vágyó fiú egy félrehúzódo, hallgató leányzót szemel ki: *Te mivel foglalkozol? – Könyvtárban dolgozom* – hangzik a válasz, mire az ifjú a kommunikációs csőd állapotába kerül (amelyen csak a csokoládé segíthet). A példa számomra nagyon sokatmondó – a reklám tévedhetetlen, amikor mesterséges világot hétköznapi reflexekkel próbálja hitelessé tenni. A könyvtárossággal tehát nem lehet mit kezdeni; nem illeszkedik a mai valóságba, különösen nem a bulizó fiatalok világába; egy furcsa, életpidegen tevékenység.

LUFT ÜLRICH

Karl Richard Lepsius (1810–1884)*

Az egyiptológia rendszerezője

Amikor Karl Richard Lepsius 1810. december 23-án Naumburgban egy porosz tisztviselő családjában megszületett, a fiatal francia Jean-François Champollion még nem jutott messzire a hieroglifák megfejtésében. Óriási volt az érdeklődés a rejtélyes kultúra iránt, amelynek képviselői töméntelen írásos anyagot hagytak a kiéhezett tudósokra. Ráadásul a nemzetek közti verseny is elkezdődött: amelyik nemzet műveltebb a többinél, minden téren igényt tarthat a vezetésre. Abban az időben főleg a forradalomtól feldúlt Franciaország és a már másfél évszázaddal előbb átalakult angol királyság közt folyt a vetélkedés. A német államok ebben a vitában nem tudtak szóhoz jutni. A szellemi teljesítőképesség megvolt ugyan, de a politikai széttagoeltság bénítóan hatott a nagy kezdeményezésekre: az ifjúság – részben a francia forradalom hatása alatt – mind türelmetlenebbé vált.

A német fejedelmek hagyományosan a Napkirályhoz mérték magukat, így a francia irodalom és művészet, az elegáns francia szellem és életvitel, a francia tudomány és nyelv meghonosodott a német államokban. Másfelől a felvirágzó kapitalista gondolkodásmód máshonnan kapott táplálékot, Anglia és Németalföld felől.

A romantikus Németország kettős irányultsága a kultúrát és művelődést gyökereken átította, de az első modern nyelv a német gimnáziumokban a francia nyelv maradt. A Naumburg melletti Schulpforta gimnáziumban Richard az antik – a görög, a latin és a héber – nyelveken kívül főleg franciául tanult, de sem az antik, sem a modern nyelvek nem okoztak neki gondot. Ebben az időben a kettős irányultság már-már teljes mértékben kibontakozott: August Schlegel, Wilhelm Tieck, Heinrich Heine mind fordította William Shakespeare-t, vagy foglalkozott vele; a fiatal Heine természetesen Shakespeare nőalakjait tárgyalta. Richard atyja, Peter Lepsius, elismert tudós volt, aki támogatta fia tanulmányi törekvéseit, hiszen maga is a naumburgi helytörténettel és általában a szász történettel foglalkozva alapozta meg hírnevét. Harminc évvel halála

* A Melanchthon nevével fémjelzett protestáns-humanista oktatás felmérhetetlen hatást gyakorolt Németországra. Talán senki sem vitatja, hogy az ókori – klasszikus és biblikus – nyelvek tanulmányozásában egyenesen korszakot nyitott. A 18. századi német műveltség új színekkel és összetevőkkel teljesedett ki, de a humanista reformátortól örökölt filológiai készséget – a nagy hagyományt – is állandóan fejlesztette. Ezen a háttéren érlelődött – másokéval együtt – Karl Richard Lepsius hatalmas életműve is.

Miközben Luft Ulrich tanulmányát olvassuk, nosztalgiával fedezzük fel a szellemi és fizikai teljesítmény azon imponáló összhangját, amely a – sokszor okkal bírált – 19. századi európaiak egyik legszebb sajátossága volt. – a szerk.

után – még Richard fia életében – Németország egyik nagy életrajzi lexikonában szerepelt, míg fiáról – ugyanitt – egy szó sem esett. A helytörténetírást – korai nyugalomban vonulása után – fő feladatának tekintette Peter Lepsius. Richard öt testvéréről alig hallunk valamit. Az egyik öccséről szólván 1842-ben – Richard nagy egyiptomi útjának első évében – atyjuk levélben panaszkodott, hogy utolsóként ez a fia is elhagyja a szülői házat.

Tizennégy évvel az expedíció indulása előtt, 1829-ben Richard a lipcsei egyetemen kezdte el tanulmányait. Mai szemmel nehéz meghatározni, melyik szakot választotta magának. Kora szelleméhez híven az összes híres professzort hallgatta, akár az ókorról adtak elő, akár egyebet tanítottak. A lipcsei bölcsész tudományi karon sokat kínáltak a fiatalembernek: régészetet, művészetet, orientalisztikát, nyelvészetet, klasszika-filológiát és filozófiát. Georg Ebers, Lepsius tanítványa és biográfusa első helyen Wachsmuth történeoszt említi, akinek *Általános Világtörténet* című kollégiumát Richard élvezettel hallgatta, mert – mint apjának írta – Wachsmuth kellemes hangon, folyékonyan adott elő. Mindenből szemelgetve, végül a régészet és az általános nyelvészet között állapodott meg az ifjú Lepsius. Lipcsében Champollion hieroglifamegfejtéséről is hallhatott volna elítélő szavakat, ez azonban nem érintette Richardot, mivel sem a sémi nyelvekkel, sem a különleges, Champollion megfejtette egyiptomi írással és nyelvvel lipcsei tanulmányi évében nem foglalkozott.

Tudnunk kell azonban, hogy a húszas években, Lipcsében, egy másik fiatal lángész – Friedrich August Wilhelm Spohn, akit huszonhét éves korában már a görög és a latin irodalom professzorává neveztek ki – a hieroglifák megfejtésén fáradozott, de zsákutcába jutott. Spohn halála után – mindössze 32 évet élt – Gustav Seyffarth – aki szintén fiatal tehetség volt, és már 1830-ban megkapta a régészeti tanszéket – azonosult korán elhunyt kollégája nézeteivel, és művét posztumusz sajtó alá rendezte. Spohn elméletének alappillére az volt, hogy az egyiptomi nyelv a Noé használta ősi kopt nyelvből fejlődött ki, amely minden nyelvnek az anyja. Ez viszont Champollion felfedezésével merőben ellentétes gondolat. Tegyük hozzá, Athanasius Kircher már a 17. században sejtette, hogy a kopt nyelv – amely görög betűket használ – inkább utóda az egyiptomi nyelvnek. Spohn elmélete azért sem talált kedvező fogadtatásra, mert Franz Bopp indoeurópai nyelvészeti fölfogásával szemben, amelyről a tudós világ beszélt és vitatkozott, ismét az állítólagos bibliai alapokhoz nyúlt vissza. Lipcsei éveiben Seyffarth mindent megtett azért, hogy lejárassa Champollion eredményét. Ez a sötét közbűvészet azzal végződött, hogy Seyffarth – kényszerítve – kivándorolt az USA-ba: távozásához az időközben tekintélyé váló Lepsiusnak is köze volt.

Elképzelhető, hogy a régész Seyffarth nem talált Richard tetszésére; mindenesetre tény, hogy a fiatalember egy év múlva otthagya Lipcsét és Göttingenbe távozott. Ott Georg Ewald nyelvészprofesszor vezetésével a szanszkrit nyelvvel foglalkozott, másrészt – lipcsei kezdeményezését folytatva – végighallgatta Otfried Müller – régész- és klasszika-filológia professzor – két főkollégiumát (*A művészet régészete; Thuküdidész interpretációi*). Különösen Müller előadásai hatottak rá, mivel a professzor szabadon beszélt, stílusa egyszerre volt komoly és élénk, gondolatmenete pedig átláthatónak tűnt. Ebers megfogalmazása szerint ez a tanár indította el a fiatalembert a „régészeti

filológia” útján. Két történész, Friedrich Dahlmann és Arnold Heeren ugyancsak Göttingenben tanított ebben az időben: módszertani szempontból nagy hatást gyakoroltak a fiatal Lepsiusra. Dahlmann előadói stílusát Richard nemesen klasszikusnak nevezte. Jakob és Wilhelm Grimm, a modern germanisztika megalapítói szintén Göttingenben tanítottak: ők is erősen formálták az egyetem arculatát. Jakob Grimm *Jogi régiségek* című kollégiumát Lepsius is hallgatta; nagy tudósnak tartotta a professzort. A fiatal Richard érdeklődése különben roppant szerteágazó volt: Beneke irodalomtörténésznél fölvette a *Walther von der Vogelweide* című kollégiumot, s rendszeresen látogatta G. L. Dissen *Enciklopédia* című előadássorozatát: Dissen óráira különösen a hermeneutika vonzotta. A tehetséges diákokat a professorok otthonukban is fogadták, így Richard is gyakran vacsorázott a Grimm testvéreknél vagy Müllernél. A fiatalember láthatólag nagyon kellemes társalgó volt, a professorok szívesen látták maguk körül. A göttingeni egyetem az akkori Németországban – Heinrich Heine gúnyos szavai ellenére – vitathatatlanul az első sorban állt: legalább olyan jó nevű egyetem volt, mint ma. Nem véletlen tehát, hogy Richard két évig maradt Göttingenben.

Müller, Grimm, Dahlmann és Ewald ajánlóleveleivel felruházva, Richard a következő évben a berlini egyetemre indult. Berlin a 18. században valódi szellemi központtá fejlődött: a Leibniz alapította akadémia, az egyetem és a könyvtár, valamint a szépművészeti gyűjtemények a tudományok főbástyái lettek. Igaz, a szellemi élet nem volt mentes az intrikától, de kisebb-nagyobb magánkörök alakultak, ahol művészetről, irodalomról, művelődésről, sőt politikáról is a legmagasabb szinten lehetett vitatkozni. Ezek a diskurzusok igen jótékonyan hatottak a szellemi légkörre. Ha Richard a szerencsés kereste Berlinben, elmondhatjuk, hogy megtalálta. Kezdetben csendes, szorgalmas diákként hallgatta August Boeckh-öt, a klasszika-filológia pápáját; Franz Bopp, a híres összehasonlító nyelvész előadásait ugyancsak rendszeresen látogatta. Mindkét tudós a szakma élő klasszikusának számított. Richard ugyan szürkének találta Bopp előadásmódját, de a Göttingenből hozott ajánlólevelek itt is megtették hatásukat, s személyes kapcsolatot eredményeztek. Bár Richard minden híres professor előadásmódját kifogásolta – beleértve Schleiermachert is, a teológust –, mégis hamarosan állandó vendégük lett. Eduard Gerhard régész a korabeli tudományosság kimagasló alakja volt. Vele is Berlinben találkozott Lepsius: erős indítást kapott tőle. Gerhard hozta létre – Karl Josias Freiherr von Bunsen segítségével – a világ első régészeti intézetét, a római székhelyű *Istituto di Corrispondenza Archeologica*-t, 1829-ben. A római központon kívül Párizsban és Londonban is állított fel részlegeket, amelyeket úgynevezett titkár – egyszersmind üzletkötő és tudósító – irányított. Gerhard közeliségében tovább erősödött Richard régészeti iránti vonzalma. Müller, göttingeni régész-tanára indítására olyan disszertációs témát keresett, amelyben a régészet és a nyelvészet összeolvadt: a Gubbióban 1444-ben talált umber és latin nyelvű táblákat választotta (*tabulae iugvinae*).

Wilhelm von Humboldt már 1824-ben egyértelműen Champollion mellett foglalt állást a berlini akadémián. Lepsius – 1833-ban – olyan fényesen fejezte be tanulmányait, hogy Gerhard, Boeckh, valamint későbbi atyai barátja, Bunsen – aki a berlini udvarhoz is közel állt – felszólította: vállalkozzon Champollion munkájának folytatására.

Richard nem mutatott sok lelkesedést, mivel Berlinben az egyetlen egyiptológiai állást Joseph Passalacqua töltötte be, aki gyűjteményével együtt saját személyét is be tudta ajánlani a porosz királynak. 1828-ban, néhány hónapos várakozás után III. Frigyes Vilmos király Passalacqua alkalmazása mellett döntött. Altenstein, az egyházi, oktatási és orvosi miniszter értesítette Passalacquát: a király a régészeti osztályon belüli egyiptomi gyűjtemény őrévé nevezte ki. Passalacqua gyűjteménye gyorsan kivált a régészeti osztályból, még 1828-ban önállósodott: így ez az év a berlini Egyiptomi Múzeum alapítási éve. Lepsius látta, hogy Passalacquát nem lehet állásából kimozdítani; különben is tele volt kétséggel, amely még lipcsei tanulmányi éveire nyúlhatott vissza. Ezért most fenntartással fogadta barátainak javaslatát.

Végül az apja – még 1833-ban – elküldte Párizsba, hogy az akkori világ fővárosában teljesítse ki tanulmányait. Ott egy honfitársával találkozott: Theodor Panofka régész-ként dolgozott de Luynes et de Chevreuse herceg szolgálatában. A herceg – más arisztokratákhoz hasonlóan – műgyűjtésével támogatta a művészetet és a régészetet, de a tudományt is magas szinten művelte. Panofka pedig az intézet révén Gerharddal is kapcsolatban volt.

A fényesen sikerült doktorálás, majd a Párizsban is gyarapodó elismerés arra készítette Bunsent, Gerhardot és Humboldtot, hogy ismét megpróbálják átcsábítani kedvencüket az egyiptológia munkamezejére. Mind a három férfi a tudományos elithez tartozott: Bunsen történészként, Gerhard régészként, Humboldt pedig nyelvészként, de abban az időben a határvonalak nem voltak még annyira meghúzva. Az új felhívásra Lepsius ismét csak bizonytalan választ adott: amíg Champollion hagyatékban maradt egyiptomi nyelvtana nem jelenik meg, addig ő sem dönthet véglegesen. Párizsban azért mégis elkezdett koptul tanulni, és érdeklődött Champollion hátrahagyott, kiadatlan anyaga után, amelyhez Humboldt közbenjárásának köszönhetően hozzá is férhetett. A francia tudós, Biot naptári munkája, amely 1831-ben jelent meg, elvezette Lepsiust a történeti-kronológiai kérdésekhez: egész tudományos pályájának ez lett egyik fő témája. Másrészt – Müller nyomán – az egyiptomi és a görög oszlop kapcsolatát is kutatta. A dokumentálás érdekében – a szokásos rajzoláson kívül – metszetek készítésével is foglalkozott Lepsius. Láthatóan széles volt az érdeklődési köre, a régészettől a nyelvészetig terjedt, ahogy Ebers – helyesen – megállapította. Másrészt azzal is tisztában volt a fiatal tudós, hogy a kutatás akkori – kezdeti – fázisában minden területen az anyaggyűjtést illeti az elsőbbség.

1835-ben Lepsius barátai segítségért fordultak a berlini akadémiához, mert kedvencük anyagi helyzete lassan romlott. Az akadémia meg is szavazott ötszáz tallért: a határozat állítólag nem személy szerint Lepsiusról szólt, hanem általánosságban egy fiatal kutatóról, aki hajlandó Champollion munkájának befejezésére. Boeckh akkor elérte, hogy a támogatás ne csak egy évre szóljon, majd Bunsennel, Humboldttal és Gerharddal együtt azonnal Lepsiust javasolta. Miközben barátainak intervenciója diadalmaskodott, a fiatal tudós még Párizsban volt, éppen ekkortájt változott meg ottani helyzete. Az Istituto tudósítói – nevezetesen Panofka és a francia de Witte – más helyre kerültek (Panofka 1835-ben visszament Berlinbe). Bunsen, mint az Istituto főtitkára, de Witte megürült állását felkínálta Lepsiusnak, akit különben személyesen nem is-

mert. (Ezen a ponton egyébként az irodalom kissé pontatlan. Ebers, aki mesterétől hallhatta a tényeket, Panofka állásáról beszél.) Az új tisztség sok munkával járt, de elismerést is lehetett általa nyerni a tudósvilágban. Ráadásul de Luynes et de Chevreuse herceg is nagy szeretettel fogadta a fiatal németet, és biztosította támogatásáról.

Összesen két és fél évet töltött Párizsban Lepsius, ezután az Istituto főtitkára, Bunsen Rómába hívta. Először Torinóban szállt meg, ahol egyiptomi régiségeket tanulmányozott, köztük a késői kori Halottak Könyvét. Champollion nyelvtanának első része ebben az évben – 1836-ban – jelent meg; Richard pedig megragadta az alkalmat, hogy Pisában meglátogassa Champollion egyetlen tanítványát, Ippolito Rosselinit, aki az ottani egyetemen sémi nyelveket adott elő. Rosselini szívélyesen fogadta Lepsiust: a találkozásból nagy barátság lett. Lepsius minden megoldatlan kérdést meg akart vitatni Rosselinnel: az olasz tudós talán mestere megnyilatkozásaira emlékezve tudta volna elősegíteni a megoldást. Champollion nyelvtanának tanulmányozása és a tanítványával folytatott beszélgetések eredményezték azt a Rosselinihez írt nyílt levelet, amelyben Lepsius teljesen elismerte Champollion eredményeit, az egyiptomi nyelvről alkotott elméletét pedig továbbfejlesztette. Fritz Hintze – a berlini tanszéken Lepsius negyedik utóda – a hieroglifák megfejtésének 150. évfordulóján elhangzott beszédében ezt a levelet az egyiptológia második alapítóiratának nevezte. A tudósvilágban a levél igen jó fogadtatásra talált: Gerhard és Bunsen most már valóban büszkék lehettek kedvencükre. A hieroglifák megfejtése mindenütt nagy hatást váltott ki; sok tudós – utólag – részesedni akart a dicsőségből. Mindazoknak, akik ilyen szándékkal léptek fel, a fiatal német kutató igen határozott választ adott: a hieroglif írást – elődeinek és kortársainak ismereteire támaszkodva – csupán Champollion volt képes megfejteni.

Pisából Livornóba ment Lepsius, ahol sikerült megvásárolnia Drovetti eladó gyűjteményét a berlini múzeum számára. Ebben az esetben az udvar hozzájárult a vételhez, de a sokkal fontosabb Anastasi-gyűjtemény esetében megakadályozta a vásárlást, mert nem mindig bízott meg egy huszonnyolc éves ember ítélőképességében.

1838-ig Olaszországban tartózkodott Lepsius: itt Bunsen munkatársa volt. Főként az Istituto ügyeivel foglalkozott, amelynek problémáit ötletesen megoldotta. De más közös ügye is volt Bunsennel: a tudós-diplomata fölkérte, hogy írjon tanulmányt egy óegyiptomi témájú könyvbe. Rómában egyébként Bunsen Lepsius atyai barátja lett; akkor sem hagyta cserben, amikor védenca elállt a tervezett közös könyvtől. Az idősebb tudós csak mellékesen volt az Istituto főtitkára, hivatalosan porosz követként tartózkodott Rómában. Meggyőződéses protestánsként nem tudott szót érteni a Szent-székkal, így a király által óhajtott konkordátum nem valósult meg. 1838-ban III. Frigyes Vilmos visszahívta diplomatáját, és egyéves szabadságra küldte.

Bunsen – mint a római intézet felügyelőbizottságának tagja – Londonba hívta fiatal barátját. Lepsius szerette volna a porosz udvarnak is bebizonyítani, hogy a Champollion-féle megfejtés helyes, de a trónörökös, aki a tudományos és művészeti munkákat nagy figyelemmel kísérte és támogatta, csak 1840-ben került a trónra. Bunsen javaslata tehát jókor jött; de arra is felhívta fiatal barátja figyelmét, hogy érdemes volna egyiptomi anyagot gyűjtenie. Lepsius lassan jutott el Angliába: Torinóban, Párizsban, Leidenben megállt, igen sok anyagot összegyűjtött.

Vagy Rómában, vagy a Londonba vezető úton értesült arról, hogy a volt egyiptomi svéd konzul, Giuseppe Anastasi második gyűjteménye Livornóban eladó. A kínálat – egyéb darabok mellett – főleg középbirodalmi sztélékből és ramesszida kori papiruszokból állt. Lepsius Livornóba sietett és elérte, hogy Anastasi – vagy megbízottja – egy ideig elővásárlási jogot biztosítson a porosz királynak. Bunsen levélben kérte Lepsius: járjon közben az uralkodónál a vásárlás lebonyolítása érdekében. Így írt: „Az aláíró kezei reszkettek, amikor a több mint háromezer éves iratoknak – a legfényesebb fáraókori periódusból valók! – felbontásakor tartalmukat azonnal felismerte, és megfontolta azon kiszámíthatatlan hatást, amelyet az emberiség legrégebbi történetének ismertetése gyakorolhatnak. Részesülhessen majd a leírhatatlan örömben, ezt a kincset Berlinben vizsgálni, és talán képes is lenne a megfejtésében és a tudomány számára való felhasználásában részt venni.”

Bunsen mindent megtett a berlini udvarnál, hogy a trónörököszt a vásárlás ügye mellé állítsa; de a király betegsége már előrehaladt, és azok a tanácsadók győztek, akik az uralkodó és a trónörökös kulturális igényeit túlzottnak találták: sikerült megakadályozniuk a vételt. Ezután Bunsen London számára közvetített, s miután Lepsius lelkesen bemutatta a gyűjteményt a British Museum felügyelőbizottságának, egy kis további alkudozás árán Londonba került az Anastasi-gyűjtemény. Az egyetlen szépséghiba az volt, hogy a felügyelőbizottság Lepsius hosszas előadását csak nehezen tudta követni, ahogyan ez a jegyzőkönyvből kitűnik: „Dr. Lepsius aprólékos előadást tartott, amelyben főleg D’Anastasy úr papiruszaira tért ki és a hieroglif, hieratikus és démotikus jeleket szóban értelmezte, továbbá D’Anastasy úr első papirusza címének főbb szakaszait francia nyelvre fordította. ... Dr. Lepsius a kurátorok (trustees) számára megígérte előadásának másolatát.”

Lepsiust a British Museum felügyelőbizottsága megbízta ugyan a vásárlás lebonyolításával, de Bunsen reménye – aki arról írt a trónörökösnek, hogy Lepsiust a gyűjtemény publikálásával bízták volna meg – túlzottnak bizonyult. Bunsen úgy állította be a dolgot, mintha elsőként Lepsius hívta volna föl az angolok figyelmét erre a kincsre, holott már két évvel korábban is kapcsolatba lépett a British Museum Anastasival; akkor azonban nem született döntés. Lepsius különben jól mérte fel saját erejét: tudta, hogy idáig elsősorban csak betekintést nyerhetett az egyiptomi kincsekbe; s még sok évet kell feldolgozó munkában töltenie, amíg alapos, nagyszabású publikációt tehet közzé.

Saját történetfelfogásának helyességéről Bunsen nem tudta Lepsiust meggyőzni, ezért a fiatal tudós kimaradt idősebb barátjának nagy vállalkozásából; de a véleménykülönbség nem érintette a két férfi közötti jó viszonyt. Lepsius visszatért Berlinbe, s a következő évek – 1842-ig – tudományos munkával és egy nagyszabású egyiptomi porosz expedíció előkészítésével teltek. Bunsen és Alexander von Humboldt volt a vállalkozás fő támogatója. (Wilhelm von Humboldt – aki már 1824-ben állást foglalt Champollion mellett – időközben elhunyt.) Mindketten a király baráti köréhez tartoztak, így Lepsius a pozitív döntés biztonságában készülhetett a nagy útra. 1841-ben ismét Torinóba utazott, hogy az ottani egyiptomi régiségeket tanulmányozza, mindennek előtt a már többször átnézett torinói Halottak Könyvét. Két alapvető műve készült eb-

ben az időszakban: 1842-ben közzétette a Ptolemaiosz kori kanonizált *Halottak Könyvét* (*Das Todtenbuch der Aegypter*), s lényegében az ókori egyiptomi királyok könyvét (*Königsbuch*) is megírta, amelyet azonban – néhány megoldatlannak ítélt kérdés miatt – csak jó néhány évvel a nagy expedíció befejezése után, 1858-ban adott ki. 1842-ben arra is ígéretet kapott, hogy Berlinben egyiptológiai tanszéket állítanak fel, de csupán rendkívüli professzorrá nevezték ki, mielőtt elküldték Egyiptomba. A király, mint az expedíció védnöke, megszerzett minden szükséges diplomáciai támogatást. Lepsius a napóleoni expedíciót tekintette példának, mivel azonban a hieroglifákat most már meglehetősen biztonsággal tudták olvasni, abban is bízott, hogy jóval nagyobb eredménnyel járnak, mint francia elődeik. A fiatal kutató már eleve az expedíció anyagának kiadását tervezte. Célja érdekében Ernst és Max Weidenbachot, a rajzoló testvérpárt, Georg Erbkam építész-mérnököt, Friedrich Otto Georgi festőművészt, Johann Jacob Frey festőművészt és Heinrich Hermann Abeken lelkészt, későbbi jó barátját szándékozott magával vinni. Max Weidenbach már elutazásuk előtt is gyakorolta hieroglifák lemásolását Lepsius vezetésével. Carl Franke, hallei szobrász is bekerült a csapatba: azért volt rá szükség, hogy az elmozdíthatatlan szobrokról majd gipszmásolatot készítsen.

Végezetül azt is átgondolta Lepsius, milyen műemlékeket szeretne Egyiptomból a berlini múzeumnak elhozni. Néhány – történeti szempontból értékes – művet nevezett meg. Első helyen a karnaki királylistát, melyet azonban Prisse d’Avennes még 1843-ban, Lepsius Karnakba való megérkezése előtt, elvitt Párizsba. Ezt követte a Beni Haszán-i 3-as sírban található „Jákób családjának bevonulása Egyiptomba”, amelynek kivésésétől – a kép sérülékeny állapota miatt – végül is eltekintett. Továbbá a tébai 100-as sírban látható „téglát gyártó zsidók” keltették föl a figyelmét, azonban ezt az ábrázolást is a helyén hagyta – ugyancsak a sérülékenysége miatt. I. Szeszosztrisz király egyik obeliszkje – Lepsius itt a heliopoliszira gondolt – érdekes volt ugyan számára, mégis inkább három óbirodalmi sírkamrát választott helyette. Nem hanyagolta el szívügyét, a papiruszokat sem. Igénye már elárulja az érett tudóst, aki pontosan ismeri a berlini múzeum hiányait, Torinó, Párizs, Leiden és London nagy gyűjteményéhez képest. Abban az időben a fiatal tudós gyűjtő szándéka semmiképpen nem volt elítélendő: Egyiptomból minden európai utazó műtárgyakkal érkezett vissza. Lepsius 32 éves volt, amikor elindult a nagy útra.

Londonban megállt, elbúcsúzott Bunsentől, s – mintegy mellékesen – a Sotheby’s aukciós háznál kilenc darab papiruszt vásárolt a berlini múzeum számára: az Athanasi-gyűjtemény 1837-es elárverezésén visszamaradt példányokat szerzte meg. Ezek közül négy azért maradt vissza, mert – mint az aukciós katalógus írja – majdnem ismeretlenek voltak; csak annyit lehetett róluk tudni, hogy Egyiptomból hozta őket Athanasi. Egyiket így ismerteti a katalógus: „Egy nagyon érdekes papirusztekercs a legjobb állapotban; jelei különböznek a hieroglifáktól, valamint az enkhórikus, hieratikus és démotikus jelektől. A kézirat másik különlegessége az, hogy az írás a felső peremén kezdődik, s lefelé kell olvasni, a későbbi kéziratok módján”. Az enkhórikus írás alatt ekkortájt a démotikus, azaz a népi írást értették, míg hieratikus írásnak – ugyanebben az időben – a ramesszida kori hieratikus írás számított, ahogyan ez az Anastasi-papiruszokon is található. Az ismeretlen írás a félrevezető leírás ellenére klasszikus – tehát

középbirodalmi – hieratikusan írás volt. Lepsius egyetlen vásárlással az egyiptomiak által klasszikusnak tekintett irodalom három főművét tudta megszerezni a berlini múzeum számára (*Szinuhe; A paraszt panasza; Az ember beszélgetése lelkével*). Már jól képzett egyiptológusként Lepsius valószínűleg azonnal felismerte a négy tekerces felbecsülhetetlen értékét, noha még nem tudta őket végigolvasni.

Londonból Alexandriába utazott: itt gyülekezett a csoport. Egyiptomban ebben az időben az utazási viszonyok elég keservesek voltak. A legfontosabb közlekedési eszköz a hajó, a teve és a szamár volt: a Nílus menti településeket hajóval el lehetett ugyan érni, de a folyótól pár kilométerre található lelőhely vagy település csupán tevével (*1. kép*), számaron vagy éppen gyalog volt megközelíthető. Vízről és élelmiszerről az utasoknak kellett gondoskodniuk. A csoport egészségi állapotát az expedíciót kísérő orvos felügyelte, mivel az európaiak általában nem bíztak a bennszülött orvosokban. Ma változott a helyzet: sőt, a sivatagban a kisebb bajokat érdemesebb a beduinokkal gyógyíttatni, mert a gyomorrontásnak, inkrandulásnak ők is gyakran ki vannak téve, s nagyon értenek az efféle bajok gyógyításához.

Miután Alexandriában összegyűltek, nílusi vitorlásra Kairóba indultak. Mohamed Ali alkirálytól megkapták a szükséges szabadalomleveleket, s máris megkezdték a munkát Kairótól nyugatra, az óriási piramismezőn. Lepsius arra számított, hogy a gízai piramisok kutatása fontos támpontokkal segíti majd az akkor még alig ismert óbirodalmi fénykor (4. dinasztia) megismerését. E munka mellett a masztabákat is fölmérték, a belső kamrák domborműveit vízfestményeken ábrázolták és pacskolatok segítségével dokumentálták; így az akkori állapotot megbízhatóan örökítették meg (*2. kép*). Dokumentációjuk ma már fölbecsülhetetlen értékű.

Érdekesség gyanánt megemlítjük, hogy a gondosan előkészített tudományos expedíción kívül érdeklődő laikusok is rajzolták Egyiptomban a műemlékeket, sőt, dokumentációval is próbálkoztak. Például Charles Anthony Harris angol kereskedő Alexandriában élt, de a telet hajón Felső-Egyiptomban töltötte – mint erről Heinrich Brugsch panaszosan beszámol: tudniillik a kereskedő őt nem hívta meg téli utazására. Harris is ókori emlékeket másolt, csak belőle hiányzott Lepsiusnak és Lepsius útítársainak szakértelme. Egy nehezebben olvasható – 18. dinasztia korabeli – sztélé két-szer, kétféleképpen másolt le, de dokumentációja így is értékes, mert a sztélé időközben elpusztult. Lepsiusék is több olyan, mészkőből készült műemléket dokumentáltak, amelyet még abban az évszázadban lebontottak és mésszé égettek. Lepsius egyik levelében panaszkodott, hogy egy ilyen eset a szemük láttára történt. A legnagyobb érdeklődés azonban a királyi műemlékekre – Kairó környékén tehát a piramisokra – irányult. 1843 augusztusában Felső-Egyiptomba hajóztak. Két angol – ifj. Joseph Bonomi szobrász és James William Wild építész-mérnök – szerződése alapján kivált az expedícióból. Később Frey festőművész megbetegedett és visszatért Európába, míg Franke szobrászt – illetlen viselkedése miatt – Lepsius küldte haza.

Gyalog vagy számaron végiglátogatták valamennyi híres lelőhelyet: huzamosabb időt azonban csak nagyon indokolt esetben szánhattak egy-egy emlékcsoportra. Beni Haszán például olyan temető volt (*3. kép*), ahol a középbirodalmi kormányzók csodálatos sziklasírjait ők még sokkal jobb állapotban láthatták, mint mi. Később az angol

Garstang, az elméleti régészet professzora hétszáz munkással ezernél több aknasírt tárt fel Beni Haszánban, de az ásatási eredményről csak összefoglalóan számol be a temetkezési szokásokról írott könyvében. Lepsius munkatársai – Garstanggal szemben – szinte aprólékosan dokumentálták, amit láttak, így azt a festményt is, amelyen egy ázsiai nomád csoport látható (4. kép). Lepsius azonnal kapcsolatba hozta a képet a később Egyiptomot fenyegető, bevándorló hükszosz csoportokkal. II. Szeszosztrisz idejében (12. dinasztia) fenyegetésről még nem lehetett szó; ez Lepsius számára is világos volt. Feltűnő, hogy Tell el-Amarnát is felkeresték és az új vallást is dokumentálták. Ebben az időben csak a határsztéléket, néhány romot és a sírokat (5. kép) lehetett szemrevételezni. Annál érdekesebb, hogy Lepsius milyen jó ráérzéssel talált rá a lényeges dolgokra.

Következő fontos állomásuk Karnak volt. Az expedíció föltérképezte a hatalmas templomterületet; közben III. Thutmoszisznak, a 18. dinasztia nagy királyának ünnepi csarnokában volt a táborhelyük. A templomnak ez a része alig emelkedett a talajszint fölé, így Lepsius expedíciója úgyszólván pincében lakott: ez azonban bizonyos védelmet is jelentett, hiszen a nap könyörtelenül tűzött. A luxori templom első – udvari – részét nagy törmelékhalom borították, s dzsámi állott benne, amely abban az időben minden tisztítást meggátolt. A templom hátsó részében azonban látható volt az istentől nemzett III. Amenhotep születése és neveltetése. Ezekről a jelenetekről Lepsius munkatársai készítették az első aprólékos rajzokat (6. kép), hiszen a fiatal tudós Egyiptom minden szellemi megnyilatkozását figyelemmel kísérte, és már fölismerte, hogy az egyiptomi vallás nélkülözhetetlen kulcs az egész egyiptomi kultúra megismeréséhez. Saját bevallása szerint azonban változatlanul Egyiptom történetében látta fő kutatási témáját Lepsius: „Fő szándékom, amelyet állandóan szem előtt tartottam, és amely a művek kiválasztását meghatározta, történeti jellegű volt.”

Később, miután Nubiából visszatértek, a nyugati parton is hónapokig dolgoztak. Átvizsgálták a hivatalnoki temető több mint négyszázötven sírjának körülbelül egynegyedét (7. kép), azonkívül a nagy halotti templomokról is pontos leírást készített Lepsius: akkortájt ezekből alig látszott valami. A Királyok völgyében huszonöt sírt, a Királynék völgyében tizenöt sírt számoltak meg: dokumentációt is készítettek róluk.

Mivel télen-nyáron Egyiptomban időztek, az áradást is „élvezhették”: a Nílus völgyében minden szántó föld víz alá került, az áramlás egészen meglassúdott, a fölösleges só feloldódott, az új iszap leülepedett: ezért nevezte Hérodotosz Egyiptomot a Nílus ajándékának. Az áradás idején csupán a hajókra és a csónakokra hagyatkozhattak. Sok műemlék a víz alá került, így a híres philai templomegyüttes; Qurnában vízben állt a két, úgynevezett Memnón kolosszus, azaz a III. Amenhotep (18. dinasztia) halotti temploma előtt felállított hatalmas szoborpár, amely egyedül maradt meg az óriási templomkerületből. Az ókorban még „énekelt” a két kolosszus; Lepsius idejében már régen hallgattak. A skót festőművész – David Roberts – a vízben tükröződve örökítette meg őket egyik híres vízfestményén.

Miután Felső-Egyiptom nagy Ptolemaiosz és római kori templomait – Edfut, Esznát és Kom Ombót – végiglátogatták, Asszuánban, pontosabban Elefántiné szigetén dokumentációt készítettek a romokról; utána fölkeresték a templomairól híres Philai és

Biggeh szigetet: itt is dokumentáció készült. Philai szigetén egy kétnyelvű dekrétumra bukkantak, amelynek Lepsius nagyon megörült. Ezután az expedíció következő feladata került előtérbe: nevezetesen Núbia felderítése.

Asszuántól délre meggyőződhetek Egyiptom kulturális kontinuitásáról. Alsó-Núbiát a fáraók már a 12. dinasztia idejében meghódították: nagyszámú templomot és erődöt emeltek: korábban inkább erődöket, később – a ramesszida korban – számos templomot, főleg II. Ramszesz dicsőítésére. Koroszko városában hetekig várakoztak az utazók, mivel az alkirály túl alacsonyra szabta a tevék árát, a lakosok nem küldtek hátasállatokat; jóllehet az expedíció minden engedélyt birtokolt. Várakozás közben Lepsius kirándulást szervezett a második zuhatagon túlra: a tudományos eredményről egyik levelében beszámolt, hiszen a középbiriodalmi nagy erődöket is látta.

A sivatagot átszelni fárasztó volt és korántsem veszélytelen; Lepsius ennek ellenére élvezte az utat. Kezdetben nagyon siettek dél felé, a trópusi Afrika irányába. Éjjelenként hallgatták, ahogy az erdőben bömböl az oroszlán; tapasztalták a krokodil óvatosságát, a víziló bumfordiságát: mindez nagy hatással volt Lepsiusra. Szudánban nyelvészeti tanulmányokat is folytatott, de az eredményeket csak idős korban tette közzé. Mivel a déli utazás is történeti szempontú volt, alaposan átvizsgálta a meroita királyi piramisokat, kései keletkezésüket azonnal felismerte. Arról is meggyőződött, hogy a meroita kultúra igen erős egyiptomi hatás alatt fejlődött ki. Amikor az egyik piramisba belépett, az egyiptomi istenek köszöntek vissza; sőt, a hieroglif feliratok olyan neveket tartalmaztak, amelyekkel Egyiptomban is találkozott már. Meroé szigetén – ahogyan Sztrabón nevezte – minden fontos helyet meglátogattak, s mindegyikről alapos leírást készítettek. Olyan megfeszített munkában voltak, amilyenre csak fiatal kutató képes. Ennek ellenére, amikor visszatértek Qurnába, Lepsius fáradékonyására panaszkodott. Núbiai leveleiben még nem volt szó fáradékonyaságról, s amikor elhagyta Qurnát, hogy új területre induljon, ismét megfélekedett róla.

A Nílus mentén tértek vissza Egyiptomba, s közben egy másik meroita piramismező is átkutattak; természetesen Núbia szent hegyét, a Barkal-hegyet sem hagyták ki. Itt az Amun szentély már az Újbiriodalom idejében vallási központtá vált; míg a szomszédos Napata város etióp dinasztijája a Krisztus előtti 7. században meghódította Egyiptomot. Az expedíció Dongola tartományban keresztyén templomokra lett, amelyek az antik és középkori núbiai keresztyén biriodalomról tanúskodtak. Lepsiusék a visszaúton számos emlékhelyet ismét fölkerestek: pontosították az adatokat, javították az esetleges hibákat. Először Luxorban álltak meg huzamosabb időre.

Fáradtságát felejtve Lepsius Max Weidenbach és néhány szolga társaságában Luxorból Qenán át a Wadi Hammamátba indult, hogy aztán átkeljen a Sínai-félszigetre. A nagy kősvatagban – miközben kutat kerestek – eltévedt a társaság: hajszálon múlt, hogy nem vesztek szomjan. Erejük fogytán volt, s a kősvatagban minden völgy egyformának tűnt. „Szó nélkül gyalogoltunk a forró déli napsütésben, mindenki saját gondolataiba merülve.” Végül mégis vízre találtak: „megmenekültünk”, írja Lepsius.

Weidenbach a Sínai-félszigeten a feliratok dokumentálásában segített. Meglátogatták a híres Katalin-kolostort, megmászták a Mózes-hegyet és néhány más csúcst,

megcsodálták Wadi Firánt, a félsziget ékszerét, felkeresték a Wadi Meghara rézbányáit, Szerabit el Khadim türkizbányáit. Lepsius a Sínai-félszigeten a zsidó történelmet kutatta, de megállapította, hogy a lakosság folytonossága régen megszakadt.

Visszatérőben Lepsius gyűjtőmunkát is végzett, amelyet nem kellett eltitkolnia, mert hivatkozhatott Mohamed Ali engedélyére. A porosz konzul, von Wagner mégis veszélyesnek ítélte a helyzetet, félt a műkincsrablás vádjától, ezért figyelmeztette Lepsiust, hogy személyesen ellenőrizze a kiválasztott műemlékek megbontását. Így a tudós – tervei ellenére – Egyiptomban maradt, és felügyelte három sírkamra elbontását, míg csapata – Jeruzsálemet érintve – Libanon felé tartott.

Lepsius sok levelet küldött az apjának, de a királynak is írt, akárcsak minisztériumi támogatóinak, vagy Bunsennek, atyai barátjának. Néhány levelet már közzétettek a berlini újságokban, hogy a nagyközönség is követni tudja a tudományos csillag útját. A levelek nem pusztán élménybeszámolók, néha egész kis tudományos értekezések. Ráadásul naplót is vezetett Lepsius, amelybe minden tudományos megfigyelést feljegyzett: így a napló feldolgozott kiadása számos impulzust adott az egyiptológiának. Ezt a kiadást – már Lepsius halála után – a tudós tanítványai gondozták: ő maga csupán a kéziratos forrást használta. A levelekkel párhuzamosan adta közzé a nagy dokumentáló művet, az Egyiptomban és Nubiában található emlékeket pontosan ábrázoló kiadványt. Az expedíció tudományos eredménye így több pilléren nyugodott: a tizenkét kötetes táblás mű mint fődokumentáció (8. kép), a levelek mint élménybeszámoló, a jegyzetek, mint a táblás mű magyarázata, levéltári anyag, mint sok rajz, pacskolat és gipszmásolat és a Berlini Egyiptomi Múzeumban elhelyezett 600-nál több műtárgy (9. kép), amelyet Lepsius főleg történeti szemszögből választott ki Egyiptomban.

Lepsius 1846 elején diadalmasan érkezett vissza Berlinbe. Még abban az évben rendes professzorrá nevezték ki a berlini egyetemen; elvett egy 18 éves félárva lányt, aki a következő években öt gyermeket szült. Hogy milyen jó kapcsolat fűzte Lepsiust a királyhoz, mutatja az 1500 talléros ajándék, amelyet az uralkodó küldött az ifjú párnak. Új lakásukban nagy háztartást vittek, a közélet híres embereit szeretettel látták vendégül, azok pedig szívesen jártak vissza hozzájuk. Néhány bepillantás a vendégkönyvükbe ékesen bizonyítja ezt az állítást. 1846-ban egyetlen alkalommal Eduard Gerhard, az Istituto akkori főtitkára, Ignaz von Olfers diplomata, egy személyben a királyi múzeumok igazgatója, Carl Gustav Homeyer jogtörténész, Max Müller, aki később az Egyesült Államokban egyiptológusként jeleskedett, Jakob és Wilhelm Grimm, akik a göttingeni egyetemet fölcserélték a berlinivel, Carl Ritter földrajztudós, Karl Lachmann klasszika-filológus és germanista, Leopold Ranke történész, Ernst Curtius történész és régész, egytől egyig kimagasló közéleti személyiség élvezte a Lepsius-házaspár vendégszeretét. Ez év végén a nagy utazó, Alexander von Humboldt, a már említett Ignaz von Olfers, a Grimm testvérek, Carl Gustav Homeyer, August Boeckh klasszika-filológus, Georg Heinrich Pertz főkönyvtáros, Johann Heinrich Strack építész, aki Heinrich Stüler mellett dolgozott és később jelentősen hozzájárult Berlin arculatának formálásához, Friedrich Wilhelm Schelling bölcsész, valamint Peter Cornelius festőművész kereste fel őket. Később Heinrich Hermann Abeken, a diplomatává lett lelkész,

Lepsiusnak a római évek óta barátja, 1857-től Theodor Mommsen és Johann Gustav Droysen történész csatlakozott Lepsius köréhez. Bunsen, amikor Berlinben tartózkodott, rendszeresen látogatta ifjabb barátját.

Lepsius társadalmi kapcsolatai kifelé is bővültek. A király változatlanul kedvelte, gyakran meghívta teadélutánjaira. Hétfőnként olyan klubba járt, ahol tudósok és diplomaták találkoztak. Egy „görög” kört is szervezett, ahol klasszikus irodalmat olvasott barátaival. Tisztségei egyre gyarapodtak. Az akadémiai tagság fontossá vált számára: 1850-ben – negyvenedik életévében – a berlini akadémia tagjai közé választotta. Ez az intézmény fiatal korától fogva mindig támogatta, így megválasztása ma sem tűnik meglepőnek. 1858-ban a francia akadémia, az Institute de France választotta külső taggá, ami az akkori politikai légkörben feltűnő lépés volt, mivel a német államok és Franciaország fölött már megjelentek a későbbi viszály első felhői. Lepsius viszont – bár teljesen elkötelezte magát a porosz királyságnak, amelynek valóban sokat köszönhetett – feleségétől eltérően inkább semleges álláspontot képviselt. 1859-ben a lipcsei egyetem teológiai kara tiszteletbeli doktorává avatta: ezzel a lépéssel akarták szorosabban a szász egyetemhez kötni. Az ötvenes években egy görög kézirat-hamisító több művet kínált fel a berlini és a lipcsei könyvtáraknak. Az egyik kézirat – kronológiai tartalma miatt – Lepsius érdeklődését is felkeltette. Alapos vizsgálat után Lepsius rájött, hogy hamisítvánnyal van dolga, így a királyi könyvtár megvédte egy felesleges pénzkidástól. A lipcsei egyetemi könyvtárnak szintén hamisítványt kínáltak: Ebers – akinek Lepsius tanítványaként az itteni egyetemen tanszéket állítottak fel – vagy egyedül, vagy mesterével együtt megakadályozta a vásárlást. A berlini tudóst most már elég sok szál fűzte a lipcsei egyetemhez, ahol még 1829-ben kezdte meg tanulmányait.

A csupán megbecsülést jelentő tiszteletbeli tagságokon kívül munkával járó posztokkal is elhalmozták Lepsiust. Amikor 1867-ben – Eduard Gerhard halálával – a Régészeti Intézet igazgatói posztja megüresedett, Lepsiust kérték fel, hogy vállalja ezt a tisztséget: természetesen elfogadta a felkérést, hiszen 1833 óta kapcsolatban állott az intézettel. 1880-ban, miután egy gyenge agyvérzés érte, lemondott tisztségéről és tiszteletbeli tag lett. Amikor 1873-ban a porosz kormány a királyi könyvtár élén álló megöregedett Pertz főkönyvtárostól szeretett volna megválni, Lepsiust – titkos kormánytanácsosként – megbízták a könyvtár ideiglenes vezetésével. Egy évvel később Pertz lemondott tisztségéről és Lepsius kapta meg a főkönyvtárosi címet (*10. kép*), de facto azonban a könyvtárat is. Előrehaladott kora ellenére még mindig nagy lendülettel vezetett és szervezett, ami például egy katalógus felállításában vagy a könyvtár számára szükséges új épület tervezésében tükröződött. Ludwig Stern tanítványát igazgatói segédként (Direktorialassistent) vette maga mellé; különben Stern volt az, akit Lepsius halála után Adolf Erman – szintén Lepsius-tanítvány – méltatlanul eltávolított az egyiptológusok sorából. Azon egyesületek és társulatok számát, amelyekben Lepsius vezető vagy tag volt, Ebers félszáznál többre becsülte.

Lepsius korán kapcsolatba került az egyiptomi múzeummal. 1833-ban Passalacqua igazgatóságára hivatkozva fenntartással fogadta Bunsen és Boeckh felszólítását, hogy foglalkozzon az árva egyiptológiával: nem engedhette meg magának, hogy biztos anyagi alap nélkül engedjen a felkérésnek. Párizsban viszont mégis elfogadta a javaslatot,

talán abból a megfontolásból, hogy a már érett korú Passalacqua nem él örökké, s megüresedő állását – befolyásos támogatóinak köszönhetően – biztosíthatja önmagának. Annyi bizonyos, hogy Lepsius mindig szívügyének tekintette a múzeumot; ami abból is kitűnik, hogy a londoni vásárlás és az Egyiptomban gyűjtött tárgyi anyag kifejezetten az állomány kiegészítését szolgálta. A diplomata Olfers, aki a szász Brühl gróf után lett a királyi múzeumok főintendánsa, nem kedvelte Passalacquát, akiben mindinkább kisebbségi érzés támadt. Olfers mindenben Lepsius tanácsaira hallgatott, legyen az vásárlás vagy új múzeumépület emelése. Amikor Alexander von Humboldt egy 1828-as tűzoltó akcióban megszerezte Passalacqua gyűjteményét a porosz királynak, Altenstein miniszter arról tájékoztatta Humboldtot, az uralkodó megbízottját, hogy a most megnövekedett egyiptomi emléktárhely számára új épületet kellene tervezni. A harmincas években foglalkoztak a tervezéssel: először Passalacquát bízták meg vele, de a munka valószínűleg meghaladta képességeit. Amikor Lepsius 1842-ben útra kelt, a terv még nem létezett.

Egy 1845 nyári levelében, amelyet Olfersnek írt, Lepsius hosszan kitér lehetséges együttműködésére. Passalacquát egy szóval sem említve, arról beszél, hogy Olfers főintendáns új múzeumot akar építeni és már kérte is az ő – Lepsius – tanácsát. „Ön azt kívánta” írja, „hogy az új múzeum a benne kiállítandó emlékeknek megfelelően díszítették; ezt a kívánságát mindig szemem előtt tartottam, és nagyon remélem, hogy ma is ez a szándék.” Kissé később ezt írja: „Ön – ha jól emlékszem – nekem is úgy vélekedett, hogy történeti múzeumot akar berendezni, ami mindenütt szükséges lenne, de sehol sem valósult meg.” A belső berendezést Lepsius csak egyiptominak tudta elképzelni. A termeket egyiptomi képekkel díszítsék, hiszen az expedíció 1300 darab másolatot készített. Ezek rendelkezésre állnak; de ha nem tetszik az elképzelés, Peter Cornelius festőművész (aki már 1846-ban Lepsius vendégeihez tartozott) talán áttenné a másolatokat újszerű festményekbe. A képeket a falak felső részén kellene elhelyezni, alattuk fa- vagy kőszíni elválasztó sáv legyen, legalul fríz vonuljon a királyok sorával vagy a neveikkel. A levél tanúsága szerint Olfers nem Passalacquától, hanem Lepsiustól várt – és kapott – segítséget. A berlini akták alapján igaznak bizonyult, hogy a főintendáns meg sem kérdezte a múzeum akkori igazgatóját.

Az új épület 1850-ben végül is Lepsius javaslatainak megfelelően készült el. Stüler, az építész átvette az egyiptológus elképzeléseit, föltehetően ezek egyeztek a saját ízlésével; a későbbi támadásoknak azonban egyedül Lepsius volt a célpontja. Ebers is kitért a múzeum gyakran bírált belső díszítésére, egy-egy támadásnak némileg igazat is adott, mivel a színes képek háttérbe szorították az eredeti emlékeket. Lepsius viszont ebben a kérdésben rendíthetetlen volt: a képekhez magyarázószöveget írt, amelyet külön füzetben tett közzé. Nem szabad elfelejteni, hogy Lepsius is a német romantika korában élt, és Corneliusztól befolyásoltan bizonyára tetszett neki Moritz von Schwind stílusa, aki az ötvenes években dolgozott a Wartburgon. Ez volt a kor szelleme, a kritikát csak a fiatalabb nemzedék fogalmazta meg, amelyhez Ebers is tartozott.

Lepsius Egyiptomból 33 tétel papiruszt hozott a múzeumnak: nemcsak hieratikus és hieroglif szövegeket, hanem démotikus és kopt papiruszokat is. Az anyag megváltatásából kiderül, hogy a tudós az állomány teljesebbé tételére törekedett. 1852-ben

Londonban, a Sotheby's aukciós háznál sikerült egy szép korai rameszida kori Halottak Könyvét vásárolnia, amely az Athanasi-gyűjteményből származott. Egy másik tétel csak a leltárkönyv alapján csatolható ehhez a vásárláshoz.

A múzeum ugyan jelentősen fejlődött, de az igazgató és Lepsius között változatlanul igen feszült volt a viszony. A következő kis történet sokat elárul: a tudós a Ptolemaiosz kori kronológiával kapcsolatban közleményt kívánt megjelentetni az akadémián, ehhez viszont démotikus papiruszokra volt szüksége. Passalacqua nem engedte meg Ernst Weidenbachnak, hogy a papiruszokon lévő dátumokat lemásolja. Lepsius végül Olfers főintendánshoz fordult, hogy járjon közbe. Olfers a következő utasítást adta Passalacquának: „Egy közlemény miatt dr. Lepsius professzor a Minutoli-gyűjteményből származó démotikus papiruszok közül néhányat pontosan le kívánt másoltatni. Mivel ezek üveg alatt vannak, szükségeltetik az üvegek fölemelése – hogy pontosan lehessen másolni – és gondos visszahelyezése. Legalázatosabban felkérem Tekintetességedet, szíveskedjék arról gondoskodni, hogy Lepsius professzor megbízottjának ezen dolgok kivitelezését mindenben könnyítsék meg.” 1855-ben a múzeumok főintendánsa Lepsiust társigazgatóként kooptálta, és Passalacquát ezzel hivatalosan is félretették. Tíz évvel később, Passalacqua halála után Lepsius teljesen átvette a Berliini Egyiptomi Múzeum vezetését.

Lepsius tanító munkáját Ebers joggal méltatta melegen: hiszen ő is erkölcsi haszonélvezője volt mestere oktatási felfogásának. A tudós – hetenként egyszer – nyilvános főkollégiumot tartott a múzeumban; a berlini szájhagyomány szerint ez mindig csütörtök délutánra esett. A professzor az igazgatói szobában kezdte meg előadását, később a társaság átvonult a kiállítótermekbe, ahol Lepsius egy-egy tárgy előtt megállva különböző témákról beszélt; legszívesebben a kronológiát fejtegette. Ebers nem írja, hogy Lepsius előadásmódja lenyűgöző lett volna, inkább száraznak érezte; azonban megállapítja, hogy a tudós mindig pontos és magabiztos volt. (Megemlítjük, hogy fiatalkorában Lepsius is száraznak ítélte néhány berlini tanára – Boeckh, Bopp, Schelling – előadásmódját, különösen a göttingeni mesterekéhez képest.) A nyilvános kollégiumon mindenki részt vehetett, így néha száznál is többen voltak. Aki behatóbban akart az egyiptológiával foglalkozni, ha szándékát Lepsius is elfogadta, a tudós otthonában alaposabb oktatásban részesült. A 19. században még elterjedt szokás, hogy a tanítvány valamilyen formában betagoódik a professzor családjába. Magyarországon – bár kissé lazábban – még a 20. században is létezett ez a patriarchális viszony. A szakmai képzést a társadalmi beilleszkedés elsajátítása egészítette ki: így a tanár nem csupán szakembert, hanem embert is nevelt. Ebers, aki gyermekbénulásban szenvedett s egyszer fél éven át nem tudott felkelni, dicséri Lepsius önzetlenségét: a professzor eljárt betegágyához, és külön oktatta őt. Így nem torpant meg tanulmányaiban. Igaz, hogy a 19. században nem tartottak túl sok órát, de a kínált kollégiumnak azért el kellett érnie a tudomány akkori legmagasabb szintjét. Ha Lepsius a Ptolemaiosz kori kronológiáról adott elő, minden elhangzott, ami a témához tartozik, s könnyedén bizonyított bármely szóba jöhető nyelvből. Természetesen elvárta, hogy a diák nyelvtudása is alapos legyen. Tanítványainak első nemzedékéből kiemelkedő tudóssá lett – a már többször említett – Georg Ebers, a svájci Édouard Naville, aki Genfben lett pro-

fesszor, valamint Johannes Dümichen, aki a bonni tanszéket kapta meg. A fiatalabbak közül Adolf Ermant – a berlini tanszéken Lepsius utódját –, valamint Alfred Wiedemannnt kell megemlítenünk.

Az 1846 utáni években megszülettek azok a nagy, összegező alkotások, amelyeknek alapját a kiterjedt egyiptomi gyűjtő és dokumentáló munka vetette meg. Legfontosabb műve a *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien (Emlékművek* Egyiptomból és Etiópiából)* című táblaképes kiadás, amely négyéves expedíciójának lenyűgöző eredménye. Hely és idő szerint rendezve 869 táblát közölt a tizenkét fóliómappában: a hatalmas anyag elrendezésekor Lepsius alig tévedett. Auguste Mariette, a nagy francia régész viccesen megjegyezte egy német kollégájának: „Az Ön Lepsiusa Emlékművei-nek használatához szükség van egy káplárra és négy katonára.” De a megjegyzés egyben elismerés, mivel „sajnos” használni kell ezt a – szó szerint is roppant súlyos – művet. A *Denkmäler* alapját az Egyiptomban készült rajzok, alaprajzok, pacskolatok, gipszmásolatok, leírások képezik. Ezek annak idején a múzeumba kerültek, ma a Berlin-Brandenburgi Akadémián vannak elhelyezve. Ebers egyenesen úgy vélte: szükségtelen, hogy a kutató ismét megnézze az alapanyagot. Néha azonban egy friss pillantás a régi anyagra mégis előbbre viszi a kutatást. Lepsius a műben közzétett egyiptomi szövegek fordításától és magyarázatától eltekintett: még nem állt rendelkezésére elegendő jól képzett szakember ahhoz, hogy a hatalmas munkát elvégezze.

Közben Lepsius az időszámítással kapcsolatos kutatásait is folytatta. 1849-ben közlé tette a *Chronologie der Aegypter (Az egyiptomiak kronológiája)* című művének első kötetét, amelyben aprólékos filológiai módszerekkel vizsgálta meg az antik forrásokat. Ebben a műben a Szóthisz-évet és -periódust úgy tárgyalja, ahogyan a klasszikus szerzők látták. Az utóbbiak a Julián-évből és az egyiptomi évből, illetve a kettő közti különbségből indultak ki, ami viszont csak akkor lett egyértelmű, amikor a Julián-évet meghatározták. Ez viszont végső soron a korai principátus alatt történt meg, bár korábbi jele már Krisztus előtt 238-ban észlelhető. Művét Bunsennek ajánlotta Lepsius, akivel főleg Eratoszthenész megítélése miatt nem értett teljesen egyet. Ezt a kutatást ilyen szélesen nem folytatta, helyett speciális problémákkal foglalkozott, mint a már említett Ptolemaiosz kori kronológiával, amelynek alapjait szintén ő rakta le. Ehhez a témakörhöz tartozik még a *Königsbuch (Királyok könyve)*, amely 1858-ban jelent meg: Lepsius itt minden – abban az időben ismert – egyiptomi királynevet összegyűjtött s kronológiai sorrendbe állított.

A nyelvészet területén kidolgozta a fonetikus átírás alapjait. Ez a „standard ábécé” részben ma is érvényes. Két élő szabálya, hogy az egyes hangzót csak egy jellel szabad visszaadni, ami kizárja a dupla jel használatát, mint az angol th, vagy a magyar cs; továbbá, hogy a különböző hangzást nem szabad azonos jellel visszaadni. Az utóbbi gondolat ma már természetesnek tűnik, de Lepsius idejében nem volt magától értetődő. A Nubiában gyűjtött nyelvi anyagot csak 1880-ban adta ki, *Nubische Grammatik (Núbiai nyelvtan)* című könyvében. A bevezetőben az egyiptomi nyelv helyzetét akarta

* Nyilvánvaló, hogy nem mai értelemben vett emlékművekről van szó. Értelem szerint inkább lelőhelyeket, régiségeket mondhatnánk. – a szerk.

tisztázni, s célja érdekében rendszerezte az afrikai nyelveket, amelyek a 19. század második felében egyébként is a kutatás középpontjába kerültek. Lepsius az egyiptomi nyelvet a hamita nyelvekhez sorolta, ami ma vitatott, mert a sémi és hamita nyelveket az afro-ázsiai nyelvcsaládban foglalják össze.

A metrológiával is gyakran foglalkozott Lepsius, így Kom Ombo templomában egy új emberi kanónt vélt fölfedezni. Továbbá az egyiptomi mértékről írt, ami egy kis könyökre és egy királyi könyökre osztható: ezen a területen azonban – különösen fiatal kutatók, mint a régész Dörpfeld – cáfolták Lepsius felosztását. Az idős tudós – már a halállal küzdve – erősen védekezett, de az utolsó választ visszavonta: nem akart a földről viszályal távozni.

Érett korában még kétszer utazott Egyiptomba. 1866-ban Ernst Weidenbach társaságában a Deltát kutatta, és Taniszban egy második három írású sztélét talált, amely ma leginkább Kanóposz-dekrétum néven ismert. Ezt a szövegelemet, amelynek görög és hieroglif verzióját folyékonyan el tudta olvasni, hamarosan közzétette, mivel azonnal felismerte az értékét: ez volt a rosette-i kő után az első azonos felépítésű dekrétum. Másodszor 1869-ben a Szezei-csatorna megnyitására utazott el Egyiptomba. Akkor a tudományos eredmény másodlagos volt.

Bunsen diplomáciai pályája 1854-ben végződött. A porosz államban a reakciós réteg vette át az uralmat, elképzeléseiben a liberális Bunsennek nem jutott hely. Főleg amikor az utóbbi – a krími háború idején – nyíltan Anglia mellett foglalt állást: a befolyásos udvari klikk – Ebers szavával élve a kamarilla – megbuktatta a diplomatát, akit semmilyen közbenjárás nem tudott megmenteni. Még a király is csupán annyit tehetett érte, hogy amikor a Szentszékkal kialakult konkordátumot 1857-ben megünnepezték Berlinben, meghívta udvarába és látványos öleléssel fogadta; de az ünnep után Bunsen nyomban visszavonult a Baden tartományban lévő birtokára. Lepsius a király gesztusát örömmel üdvözölte, hisz az ő barátsága sohasem szakadt meg Bunsennel.

Lepsius az 1880-ban elszenvedett gyenge agyvérzése után négy évig még teljes erővel folytatta tudományos munkáját, s közben igazgatta a könyvtárat, valamint a múzeumot. Ebers kiemeli, hogy egy gyenge bénuláson kívül semmi sem emlékeztetett a betegségre, szellemi frissessége pedig végig megmaradt. Néhány héttel halála előtt egy rákos betegség uralkodott el rajta: pátriárkához méltóan búcsúzott el családjától és 1884. július 10-én örökre lehunyta szemét.

Irodalom

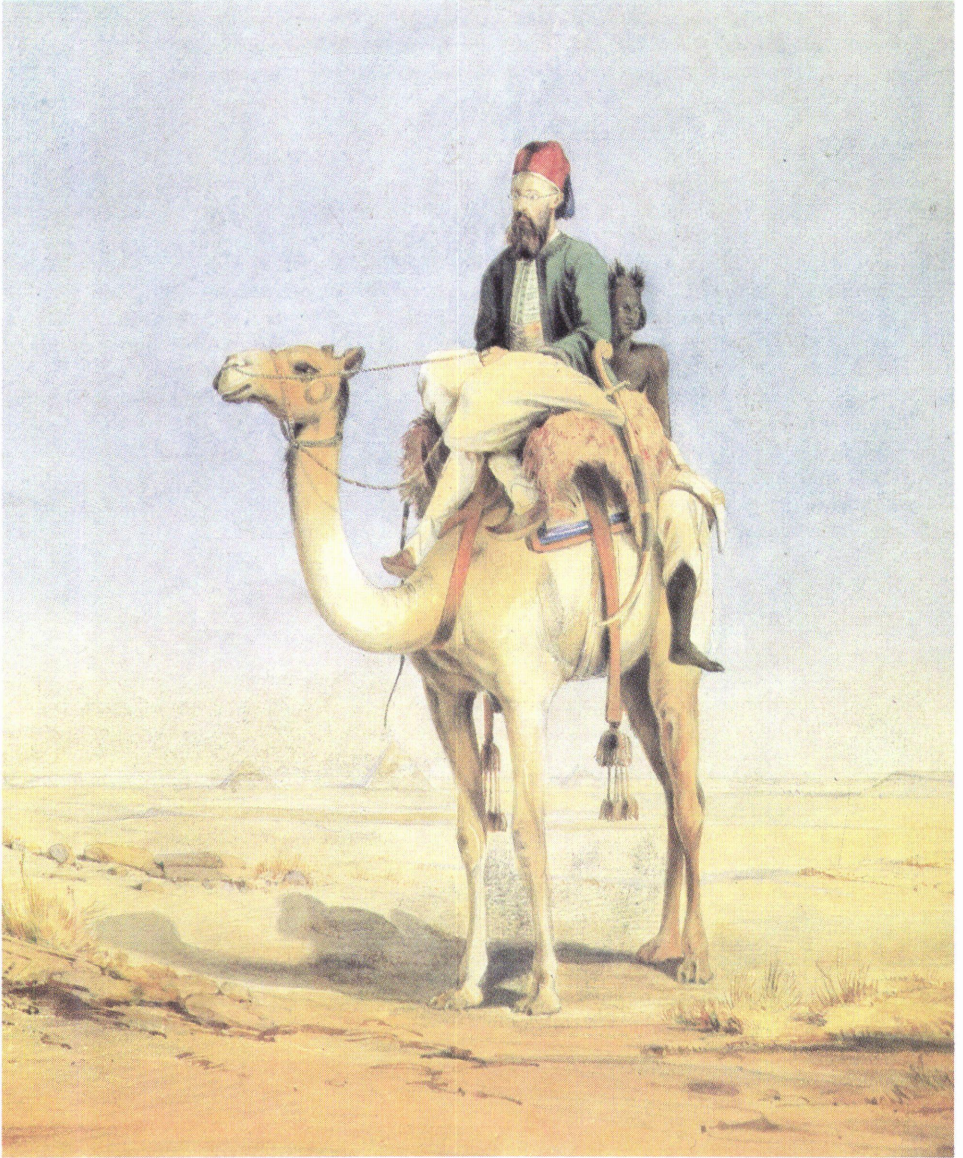
- Blumenthal, Elke: Carl Peter Lepsius und die Ägypten-Expedition des Sohnes. In: *Karl Richard Lepsius (1810–1884)*. Berlin, Akademie-Verlag, 1988, 133–166. o.
- Ebers, Georg: *Richard Lepsius. Ein Lebensbild*. Leipzig, Engelmann, 1885, irodalmi jegyzékkel.
- Freyer, Elke–Grunert, Stefan: *Eine Reise durch Ägypten. Nach den Zeichnungen der Lepsius-Expedition in den Jahren 1842–1845*. Berlin, Henschel-Verlag, 1984.
- Freyer, Elke: Die Expedition von Karl Richard Lepsius in den Jahren 1842–1845 nach den Akten des Zentralen Staatsarchives, Dienststelle Merseburg. In: *Karl Richard Lepsius (1810–1884)*. Berlin, Akademie-Verlag, 1988, 97–115. o.

- Hintze, Fritz és Rühlmann, Gerhard: Karl Richard Lepsius. Begründer der deutschsprachigen Ägyptologie, In: *Karl Richard Lepsius (1810–1884)*. Berlin, Akademie-Verlag, 1988, 17–28. o.
- Hintze, Fritz: *Champollion. Entzifferer der Hieroglyphen*. Berlin, Staatliche Museen, 1972.
- Höftmann, Hildegard: Lepsius' Beitrag zur Klassifikation afrikanischer Sprachen. In: *Karl Richard Lepsius (1810–1884)*. Berlin, Akademie-Verlag, 1988, 191–201. o.
- Karl Richard Lepsius (1810–1884)*. Akten der Tagung anlässlich seines 100. Todestages, 10.–12. 7. 1984 in Halle (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients, 20), Berlin, Akademie-Verlag, 1988.
- Leclant, Jean: Champollion, Bunsen, Lepsius, In: *Karl Richard Lepsius (1810–1884)*. Berlin, Akademie-Verlag, 1988, 53–59. o.
- Lepsius, M. Rainer: Richard Lepsius und seine Familie – Bildungsbürgertum und Wissenschaft. In: *Karl Richard Lepsius (1810–1884)*. Berlin, Akademie-Verlag, 1988, 29–52. o.
- Lepsius, Richard: *Briefe aus Aegypten, Aethiopien und der Halbinsel des Sinai*. Berlin, Hertz, 1852.
- Luft, Ulrich: Lepsius und der Verkauf der Sammlung d'Anastasi in den Jahren 1838/39. In: *Karl Richard Lepsius (1810–1884)*. Berlin, Akademie-Verlag, 1988, 292–313. o.
- Luft, Ulrich: Aus der Geschichte der Berliner Papyrus-Sammlung. Erwerbungen und Ankäufe orientalischer Papyri zwischen 1828 und 1861. In: *Archiv für Papyrusforschung* 22/23. (1974) 5–46. o.
- Müller, Wolfgang: Das historische Museum – die Neugestaltung des Berliner Ägyptischen Museums durch Richard Lepsius. In: *Karl Richard Lepsius (1810–1884)*. Berlin, Akademie-Verlag, 1988, 276–283. o.
- Reineke, Brigitte: Die Bedeutung von Lepsius Standardalphabet für die schriftliche Fixierung afrikanischer Sprachen. In: *Karl Richard Lepsius (1810–1884)*. Berlin, Akademie-Verlag, 1988, 202–207. o.

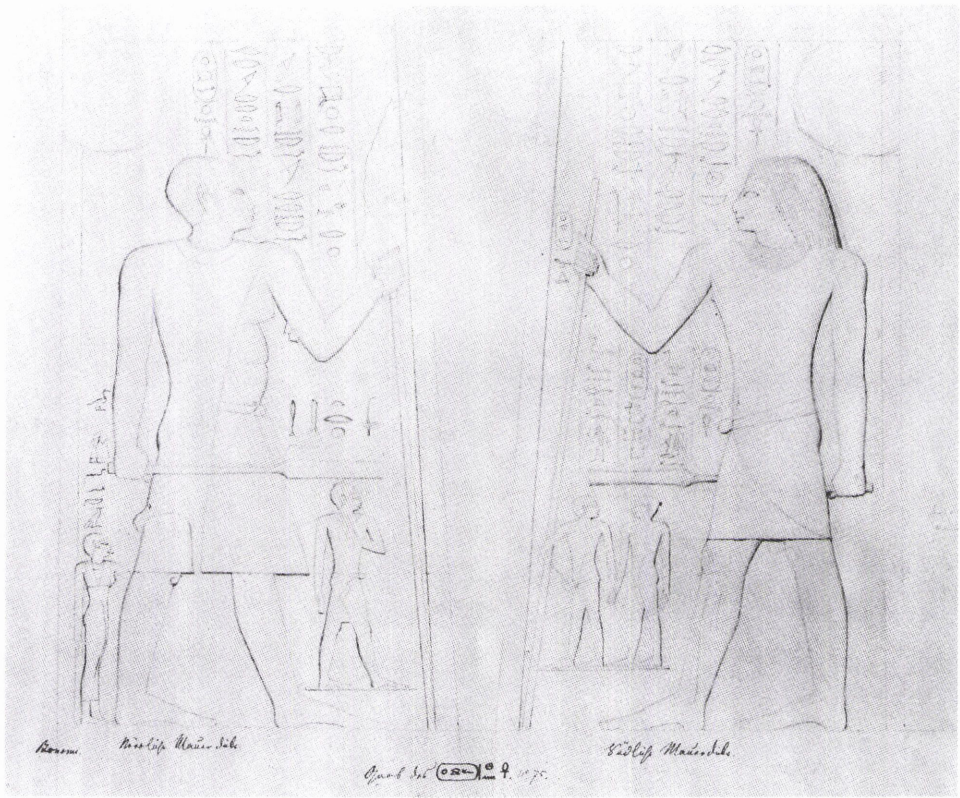
A képek jegyzéke

1. kép. Lepsius és kísérője a sivatagban. Vízfestmény. Naumburg, Stadtmuseum.
2. kép. Ankhkhefen realista és idealizáló ábrázolása sírjában. Giza. Kr. e. 26. sz. (Lepsius: Denkmäler aus Ägypten und Äthiopien – a továbbiakban LD - II 8)
3. kép. A Beni Haszán-i sziklasírok. Kr. e. 21-19. sz. Helyszínrajz. (LD I 58)
4. kép. Ázsiai nomádok. Beni Haszán, 3. sz. sír. Kr. e. 19. sz. (LD II 133)
5. kép. Iuti szobrot farag Tije királyné számára. Tell el-Amarna., Huja sírja. Kr. e. 14. sz. (LD III 100a)
6. kép. Khnum és Hathor szülni vezeti a terhes királynét. A születés csarnokából (a bárkaterem mellett). Luxor, Kr. e. 14. sz. (LD III 74c)
7. kép. Ázsiaiak Tutankhamun előtt. Nyugat-Théba., hivatalnoki temető, 1. sz. sír. Kr. e. 14. sz. (LD III 116a)
8. kép. Papiruszköteg-oszlop Beni Haszánból. Kr. e. 20. sz. (LD I 60) Papiruszköteg-oszlop Karnakból. Kr. e. 13. sz. (LD I 81d)
9. kép. Szenenmut, Hatsepszut királynő kegyence. Kockaszobor. Kr. e. 15. sz. (LD III 25h)
10. kép. Karl Richard Lepsius fényképe, 1874. Berlin, Deutsche Staatsbibliothek

A képeket a Freyer–Grunert szerzőpáros könyvéből (lásd Irodalom) közöljük.

1. kép

2. kép

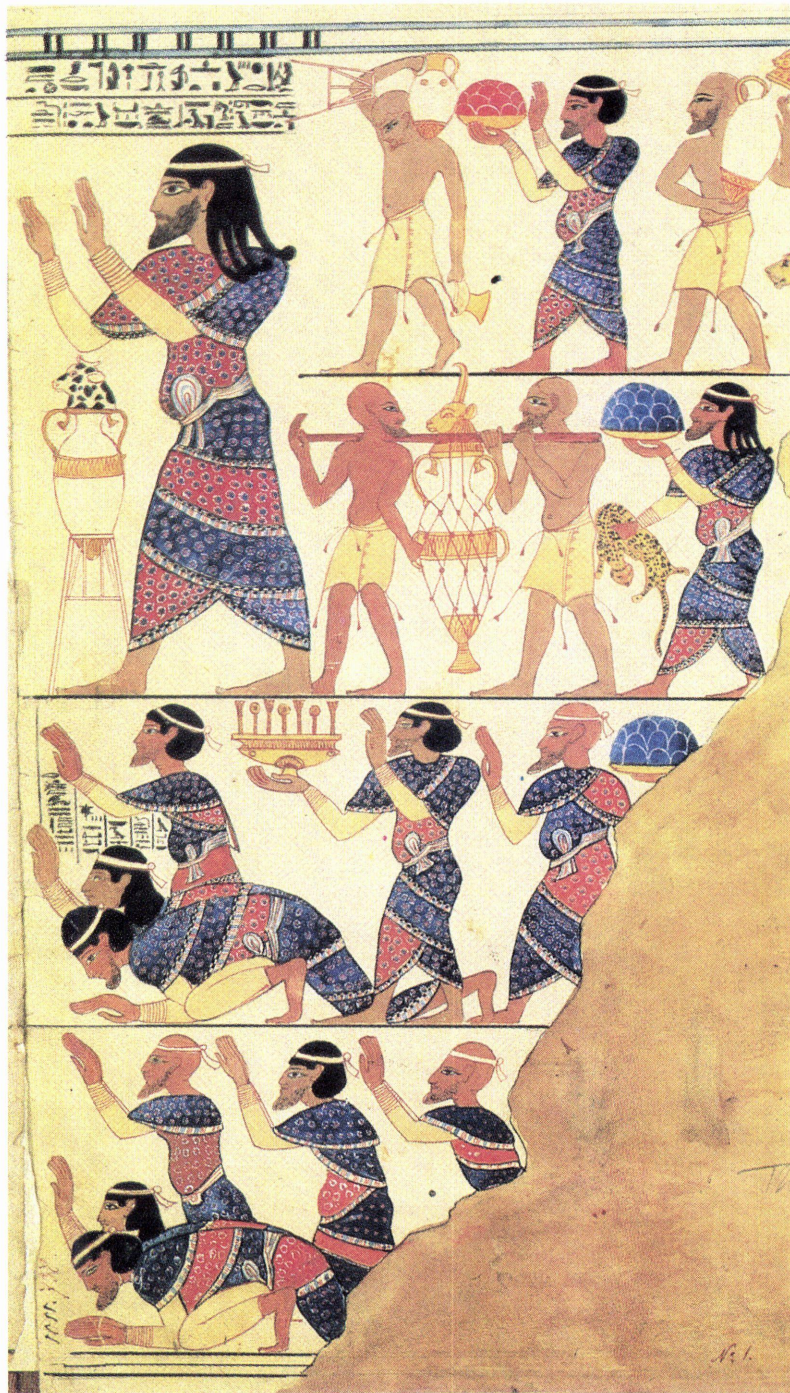
Thesen, den 23. Tage, 1874.

Grab von et Bell.
(altägyptische Gräber)

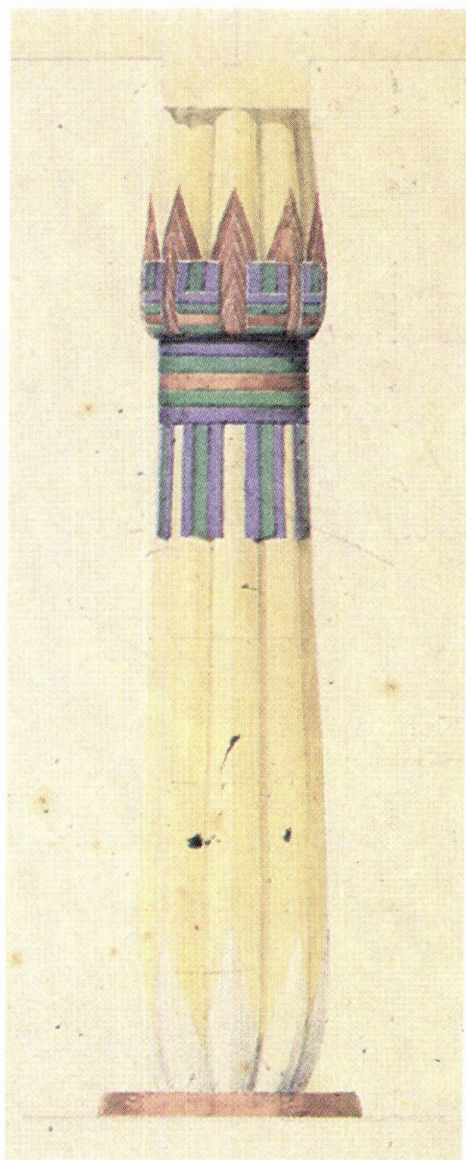
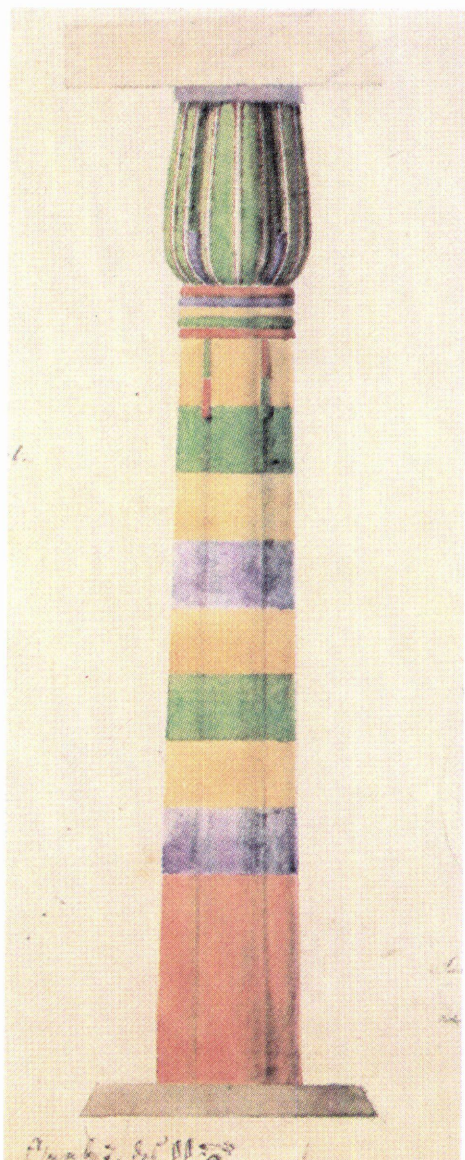
Museo di Bologna

6. kép

7. kép

8. kép

9. kép

10. kép